This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

HDI
HW 8C5Y M
WID-LC
PG
3948
.K6
U13x
1905

WID-LC
PG
3948
.K6
U13x
1905

A gift to the
Ukrainian collections from
MICHAEL BAZANSKY
Harvard College Library

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Михайло Коцюбинський.

г. 8.

У грішний сьвіт.

Оповіданя.

Для кл. VII–VIII.
Ф. Колена

ЛЬВІВ, 1905.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

Digitized by Google

WID-LC
PL
[illegible]
.K6
U13x
1905

З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Digitized by Google

Цьвіт яблуні.

ЕТЮД.

Я щільно причинив двері од свого кабінета. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом, віддиху, що, здаєть ся, сповняє собою весь дім. Там у жінчиній спальні вмирає моя дитина. Я ходжу по свому кабінетї, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря. Моя лямпа під широким картоновим абажуром дїлить хату на два поверхи — в горі темний, похмурий, важкий; під ним — залитий сьвітлом, із ясними блисками і з сїткою тїней. Послана на кушетцї й неторкана постїль особливо ріже око. За чорними вікнами лежить сьвіт, затоплений нічю, а моя хата здаєть ся менї каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Менї дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цїлком, полонило. Я навіть проходячи повз стїл, поправив фотографію. О! тепер симетрично!... А свист не вгавав. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальнї. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дївчину, її голї ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном

Digitized by Google

її гру́ди, як вона розтулює спечені губи й ловить повітря. Оте мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й само одкриває рота. Таке покірливе тепер, котинятко... Се мені крає серце. Коли-б швидче кінець!...

Я прислухаюсь. Найменший шелест, або стук — і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тінь, або хтось раптом скрикне, й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні дім не спить. У ньому живе щось велике, невідоме. Я чую, як воно дихає, зітхає, як неспокійно калатає його серце і б'ється живчик. Я знаю — то тривога. Вона держить у своїх обіймах навіть хатнє повітря й так хоче ся вибитись зпід її гнету, вийти з дому і скинути її з себе!...

А я хожу. Рівним розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене самі, мов заведений механізм і тільки голова моя, мов павук павутиня, снує мережево думок. У вікна дивить ся ніч, без кінця довгі, глибокі, чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм деревяним язиком, скільки людий, поколінь пережило... Воно завжди викликає у мене настрій, почутя звязку з далеким минулим, із життям моїх пращурів. Щось в просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші й безлюдя обіцяє боронити спокій твого сну... Чому-б мені не взяти такої ночи до того епізоду розпочатого мною романа, де Христина покинувши свого чоловіка, опинилась раптом із великого города у глухому містечку? Їй не спить ся. Вона відчиняє вікно своєї хати... Ціле море дерев у цьвіту... мягкими чорними хвилями котить

Digitized by Google

ся навкруги... Спить містечко, як купа чорних скель... Ні згука, ні блиску під хмарним небом. Тільки запахи душать груди та тріпочеть ся оддаль глухе калатало, немов перебої серця незримого велетня... Яке се нове для Христини, невидане... Вона відчуває...

Я стрепенувсь. Боже! що зо мною? чи я забув, що у мене вмирає дитина? Я приклав ухо до дверей. Свистить? Свистить... Як їй трудно дихати, як вона мучить ся, бідна пташка... Менї самому сперло віддих у грудях од того свисту, і я починаю глибоко втягати повітря, дихати за неї, наче їй від того легче буде... Х-ху!

Однак мене морозить... Щось од спини розлазить ся холодними мурашками по всьому тїлї, і щелепи трясуть ся... Я не спав три ночи... мене гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину... І менї так жалко став себе, я такий скривджений, такий бідний, одинокий, я весь кулю ся, лице моє жалібно кривить ся і в очах крутить ся гірка сльоза...

Що то? Щось грюкнуло дверима й полопотїло босими ногами... Кінець?

Я завмер на місцї й серце моє стало. Щось переливаєть ся, і дзвенить відро залїзною дужкою. То Катерина внесла щось у хату. Я бачу сю стурбовану й заспану жінку; вона покірливо товчеть ся по ночах, вона теж любить нашу Оленку. Добра душа!...

І знов усе тихо, коли б не той свист здушеного горла, не те сичання чигаючої смерти... Куди менї втекти од того свисту, де менї подїти ся? Я не маю вже сили слухати його... А тим часом я цїлком певний, що я не вийду з сеї хати, бо я не можу не слухати його. Він мене приковує. Поки я чую його, я знаю, що моя дитина ще жива. І я хожу і мучусь, і у мене всї жилки болять од того свисту...

Digitized by Google

Вже пізно. Лямпа починає чадіти й гаснути. Я чую, що тріщить ґніт і бачу, як блимає сьвітло — то підіймаєть ся, то падає, мов груди моєї дитини. Я з жахом вдивляюсь у сю боротьбу сьвітла з життям і мені здаєть ся, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки.

Страх — який я став забобонний! Я засьвічую сьвічку і раптом, набравшись зваги, гашу лямпу. В хаті став темнійше, пропали блиски й різкі тіни, на всьому ліг сірий, сумний кольорит. Сумно стало в моїй хаті. Я волочу втомлені ноги поміж сірими меблями, а за мною тихо волочить ся моя згорблена тінь. Голова снує думки. Про що я думаю? Я думаю про щось чуже, стороннє, не важне, а проте тямлю, що я не забув свого горя. Якісь голоси говорять у мені. „Чи не хочете оселедця?“ Що? якого оселедця? Я не задумуюсь над тим. Хтось чужий поспитав — і так воно лишило ся. „Гідрохінон... гідрохінон... гідрохінон“... Чогось се слово мені вподобало ся, і я повторяю його з кождим кроком і боюсь пропустити в йому якийсь склад. Воно якось дивну полегкість робить моїм горячим очам; вони спочивають, солодко спочивають і перед ними починають простягати ся довгі зелені луки з такою сьвіжою травою... Не чую свисту, затихло калатало...

Годинник у столовій пробив другу. Голосно, різко. Сї два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж ґільотини. Вони мене мало не забили.

Коли ви в горю, коли ви що хвилини сподіваєтесь якогось лиха, і душа ваша напружена, мов струна на струменті, раджу вам зупинити годинники. Як що ви стежете за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли-ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову. Вони байдужо рахують ваші тер-

Digitized by Google

шіння й довгими стрілами-пальцями наближають хвилину катастрофи.

З-перед очей моїх пропали зелені луки, і я знов почув далеке калатало.

Вікно сіріє. В хаті все так само, як і доси було: так само нагинаєть ся од руху повітря жовте полумя сьвічки, так само хилитають ся тіни й висить морок, а проте є щось нове. Певно — сіре вікно.

Я роблюсь занадто чутким, мої очи помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе як я хожу з кутка в куток поміж непотрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце в якому нема найменшого горя. Що-ж, смерть — то й смерть, життя — то й життя!...

Двері од кабінету рипнули і в хату тихо входить лікарь. Хороший, давній друже! Він тільки що зі спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивить ся в очи. І я розумію його. Нема ратунку? Нема, — кажуть його чесні очи. Він непотрібний і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним благання й надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки.

Потому вона переводить очи на мене. Гарячі й темні од нішниць і трівоги, блискучі од сліз і гарні. Її чорне волося, завязане грубим жмутом, таке мягке і тепле. Все се я бачу. Я все се бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шию і злегка розхристані груди, звідки йде запашне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо ридає, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку, і наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишаєть ся невисловлена думка: „Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть“... А, подлість!... Як може родитись така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає... Ні, се не може

Digitized by Google

бути... Се дико... се безглуздо... Хто їй забирає? Кому потрібне її життя?... Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий... мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину... Ні, не може того бути... не може бути... А, се безглуздо врешті, кажу я!...

Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнулась туди, а я кидаюсь по хаті, як зранений звір і в непогамованій злобі розпихаю меблі й хочу все знищити. „Се подло, се безглуздо“, — кричить у мені щось, і зуби скриплять од скритого в серці болю. „Сто чортів! се насильство!“ — бунтує моя істота; „се закон природи“ — говорить щось із заду виразно, але я не слухаю і бігаю по хаті. З моїх уст готові зірвати ся грубі слова лайки, і я говорю їх, говорю у голос і сам лякаюсь свого голосу. Щелепи мені зводить, холодний піт вмиває чоло... Я падаю в крісло, закриваю очи долонею... А—а!

Я сижу так довго.

Чи то мені здаєть ся, чи справді свист тихшає? Що-ж воно — кінець? Але жінка мовчить, не чутно плачу. А може їй легше! Може їй легше, моїй дитині! Може все минеть ся, вона засне і завтра її очка будуть сьміяти ся до тата? Хиба-ж се не можливо? Хиба-ж я сам, як був дитиною, не вмирав уже, навіть лікарі од мене одмовились, а проте... Господи! Єсть же якась сила, яку можна вблагати!

Свистить? Ні, справді наче легше їй дихати... Коли-б тільки заснула. Коли-б заснула..· То я мабуть помилив ся при прощанню з лікарем. Він не міг би дивитись так сьміливо мені в очи...

Раптом дикий крик, крик матери, викидає мене з крісла. Ноги мої мліють, але я біжу... Я мчусь на ослін, все перекидаю, бюсь руками об двері й наскакую на жінку, що в істеричному нападі ламає руки,.. Я все розумію. Аж ось кінець.

Digitized by Google

Ну, з тою мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку. Я її обіймаю, втишую, говорю якісь слова, яким сам не вірю, і цілую холодні, мокрі од сліз руки. За помічю Катерини, лаврових крапель, поцілунків і холодної води мені вдається врешті очутити жінку й вивести її зі спальні. Вона вже не кричить, вона гірко, нерозважно плаче. Хай вичлачеть ся бідна.

А я біжу у спальню. Чого? Хиба я знаю. Щось тягне мене. Я стаю на порозі й дивлю ся. Я чую, що мої лиця присохли до вилиць, очи сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу. Я бачу все незвичайно виразно, як у горячці.

Посеред хати, на великому подвійному ліжку на білих рядних, лежить моє кришенятко, уже посиніле. Ще дихає. Слабий свист вилітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напів-закритих очей, а мої очи, мій мозок жалібно ловлять усї деталї страшного моменту... і все записують... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несьміливе сьвітло раннього ранку, що обняло сіру ще хату... і забуту на столї, не зганшену сьвічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини... і порозливану долї воду, і блиск сьвічки на пляшцї з лїкарством... Щоб не забути... щоб нїчого не забути... нї тих ребер, що з останнїм диханням то підіймають, то опускають рядно... нї тих, мертвих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушцї, анї теплого запаху холодіючого тїла, що виповняє хату... Все воно здасть ся менї... колись... як матеріял... я се чую, я розумію, хтось менї говорить про се, хтось другий, що сидить у минї... Я знаю, що то він дивить ся моїми очима, що то він ненажерливою памятю письменника всичує в себе всю сю картину смерти на сьвитанні життя... Ох, як менї гидко, як менї страшно, як ся сьвідомість ранить

Digitized by Google

моє батьківське серце... Я не витримаю більше. Геть, геть із дому, яко мога швидче...

Цвитуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щебечуть під блакітним небом. Я машинально зриваю цьвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лиця. Рожеві платочки од грубого дотику руки обсипають ся і тихо падають до долу. Хиба не так стало ся з життям моєї дитини?

А проте природа радіє.

І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу. Сльози полегкости капають у слід за платочками, а я з жалем дивлюсь на непотрібну менї зелену чашечку, що лишилась у руках...

Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що-ж — стало ся. Факт. Може їй ліпше тепер. Хиба я знаю?

Факт!... А як трудно повірити менї сьому фактови, погодити ся з ним. Ще недавно, усього шість — нї, пять день, як вона бігала тут у саду, і я чув лопотіння її босих ноженят. Чи ви завважили, яка то радість слухати лопотіння босих маленьких ніжок? Ще недавно — просто, здаєть ся, вчора було — стояли ми з нею під нашою любимою вишнею. Вишня була вся в цьвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли до гори голови і слухали, як грають у цьвіту бджоли. Крізь білий цьвіт виднілось синє небо, а на траві гралось весняне сонце.

А от тепер...

Вона була така втїшна, ми з жінкою часто сьміялись із її вигадок.

Коли я чесав ся щіткою, вона називала те „тато замітає голову“, мої комірчики прозвала обручами, не вимовляла літери р, а замість „стидно“, казала — „стиндо“.

Digitized by Google

Хиба я можу забути, як вона, роздягшись на ніч, приходила до мене сказати „на добраніч“, у коротенькій сорочечці, вся тепла й рожева, з голими рученятами і з пухкими ніжками. Одною рукою вона притискала до грудей свою одежу, а другу закидала менї на шию й підставляла для поцїлунка розпалену грою щічку.

Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очи, — моєї душі, тільки далеко кращої, чистїйшої, невинної.

Яка то вона тепер, моя маленька донечка? Ні, треба не думати, її нема.. Нема. Де її поклали? Яка вона тепер? Я цїкавлю ся. Я нариваю цїлі пучки цьвіту яблунї, повні руки, і несу в хату. Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали — і в першій хатї, в яку вступаю, в гостинній, натикаюсь на стіл, а на ньому...

То ти тут лежиш, моя маленька! Якою-ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цїлих шість...

Я обкладаю її цьвітом яблунї зі всїх боків, засипаючи тими квітками, такими нїжними, такими чистими, як моя дитина.

Потому дивлю ся на неї.

Вона лежить, простягши голі ручки, витягнена й ненатуральна, як воскова лялька. На нїй коротенька біла сукеночка і жовті нові капчики з помпонами, що я недавно купив їй. Вона так тїшила ся ними.

В її головах горить сьвітло. Се чудне, неприродне, блїде, мов мертве сьвітло серед білого дня. Тремтячим блиском воно цїлує мертві щічки.

Я дивлюсь на се воскове тїло, і дивний настрій обхоплює мене. Я почуваю, що воно менї чуже, що воно не має жадного звязку з моїм живим орґанїзмом, в якому тече тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь

Digitized by Google

иньшим, живим, що лишилось у моїй памяти, відбилось там золотим промінням...

А моя память, той нерозлучний секретарь мій, вже записує і сю безвладність тїла серед цьвіту яблуні, і гру сьвітла на посинїлих лицях, і мій дивний настрій...

Я знаю, на що ти записуєш усе те, моя мучителько! воно здасть ся тобі... колись.., як маріял...

Моя мила донечко, ти не гнїваєш ся на мене?

Чернигів, 1902.

Digitized by Google

Дорогою ціною.

ОПОВІДАННЯ.

Діялось се в трицятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у клясовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволї на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турови, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із невтраченим іще смаком волї, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силї, хоч часом із гніву очи йому наливались кровю, і тодї він хвицяв ногами і наставляв роги...

Вільний дух народа ще тлїв під попелом неволї. Сьвіжі традициї волї, такі сьвіжі, що часом трудно було відріжнити сегодня од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше поколїння, сьвідок иньшого житя, показувало ще на долонях мозолї від шаблї, піднятої в оборону народніх і людських прав. Пісня волї, споетизованої може в дни лихолїтя, чарующим акордом лунала в серцях молодї, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бесарабські степи, вільні, без пана й пан-

Digitized by Google

щини, рвалась горяча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там за Дунаєм, гей там за Дунаєм!... Недобитки сїчової руїни, хоробрійші, завзятїйші, звили собі гніздо з Турещини і возили звідти на Вкраїну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до сїчового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лїсовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись мов од дикого звіря, тїкало од пана і панщини все, що не запліснїло в неволї, не втратило ще живої душі, тїкало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблї з піхов, або ставали до бою з кілями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар дїдича разом із волами й кіньми, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духа народнього, бо його нїяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панови оброблена хлопом українська земля. Віковічня боротьба двох станів — панського й мужичого, боротьба хронїчна, що часом приймала гострі форми і бурею проносилась над нещасним краєм — нїколи не кінчалась, ба й не могла скінчити ся, хоч пан переміг. Ще недавно вмившись в Умані власною кровю і накидавши в Коднї стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тїкав на вільні землї, ратуючись як міг од панщини, лишаючи на рідній землї все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях з'орґанїзовані були на втїкачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всїй Бесарабії га-

Digitized by Google

няли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок — збіджених, змордованих людей. На півдні Бесарабії, од бистрого Прута, по лівім боці Дунаю аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалиˊ ся до рук козакам — і мусіли випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано мов худобу, або з оголеною на-пів головою, збитого, збасаманеного одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподівати ся в дома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селяньство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні, то полягти кістками на вічний спочинок...

I.

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє...

— Що-ж воно буде?

— А що-ж буде?... Хай воно загорить ся без вогню й диму... Втічу... піду за Дунай, може ще там люде не пособачились... От бачиш — сакви... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... покидаєш мене... І отсе я лишу ся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли-б ти знав, що робить ся у горницях: пан біга по хаті, мов скажений.

Digitized by Google

„Бунтар, кричить, гайдамака. Він менї людей ба ламутить“... Покликав осавулу: „веди менї зара Остапа Мандрику“...

— Так...

— „З живого шкуру здеру, чисто оббілую.. Я-ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню“...

— Так...

— „В некрути, кажѐ, оддам“... А няня біла біла, трясця трясе її, а вона руки заломила та „Ромцю, каже, тїкаймо звідси, бо ті хлопи забють нас, як мого дїдуся в Умані“... Тїкай, Остапе тїкай, серце... Спіймають, катувати-муть нелюди живого не пустять...

— Враг його бери... Не так менї страшно Ляха, як злість бере на наших людей: застромив він шию в ярмо тай байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду де воля, де иньші люде... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємо ся.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і спяв ся на тин. На вічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилї в густих бурянах по той бік тину.

— Ну, тай кропива-ж тут, чисто попік ся. Де ти, Соломіє? По ночи й невидко.

- Ось я... — і перед Остапом зачорнїла велика, як на доброго мужика, постать. — Ходім до ставка, посидимо під вербами.

Плутаючись у високих бурянах, пролазячи по під кущами, що тїсно поспліталисъ у сїй занедбаній частинї панського гаю, вони долїзли врештї до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі, густий гай легко затримав зібране за день тепло і тепер звідти пашіло, як із печі. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман і мов намітною загортав блимаючі в та-

Digitized by Google

ємній глибині зорі. Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського зілля, кушіру, зогрітої води. Край човна, в невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатими лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук у далекій околиці.

Остап із Соломією сїли під вербою, але їм не говорилось. Події, що несподївано привели їх до розлуки, ба й невідома будущина, яка кинула вже свою тїнь на душу, збіглись у цей мент до купи і мов затулили глибину сердечну. Говорити мало — що скажеш кількома словами?... Говорити ширше — на віщо? Не полегша на серцї, не одмінить ся доля... Тай нїколи вже... пора рушати.

— Ти-ж кудою подаси ся, Остапе?

— Та мені аби на чорний шлях, а там уже якось воно буде.. там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — тай вийдеш на шлях. Так безпечнїще буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дїд, однїс весло у катрягу... Ну, та дарма — обійдемось.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березї і з такою легкістю витягла з тину коляку, мов би то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сїв у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдав ся на волї, а далї тихо й рівно посунув по водї над зорями, що тремтїли на днї блакітної безоднї. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було-б зовсїм тихо, коли-б не пекельний

Digitized by Google

хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай по тиху одсував ся назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувсь о берег. Остап підняв свої сакви і поцілував ся з Соломією,

— Бувай здорова... Гляди-ж, не забувай мого дїдуся... Перекажи, хай вони не журять ся. Вже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощавай!

Остап скочив на беріг, легким рухом закинув на плечі сакви і незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велитенська чавунна постать, іще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом із Остапом зникало її щастя.

Остап йшов напростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром й пастухами. Йому був добре знайомий сей чагарник із обгризеними худобою та виродливо покрученими корчами й далека околиця, що розпливалась невиразними контурами серед нічної темряви. Одійшовши кілька гонів, Остап з'упинив ся й озирнув ся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолинку, і тільки в коршмі ясно сьвітилось одиноке віконце й приковувало до себе Остапів погляд. Се одиноке сьвітло серед сонного села було немов останнім „прощавай" рідного закутка, ниткою, що вязала його з батьківщиною, з усїм близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим сьвітлом в його серцї щось урвалось, і село гет одсунулось од його. Остап непомітно для себе зітхнув і рушив далї.

Чи то під впливом прощання й ломіїних слїз, чи в наслїдок реакції по пережитих турбо-

Digitized by Google

тах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, тай не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, підступив до горла. Якась струнка сердешна бренькнула, зачеплена тим жалем, а з чагарів та з нив, таких рідних і милих, — він се почув зразу, — натовпом знялись давні згадки дитиньства, неясні, невиразні, але вимагаючі частини серця для землі, яку він покидав тепер на віки може.

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! — Тим то й ба, що панську! Тай хиба він сам, за весь свій двацятилітній вік не був лишень панською худобою? Хиба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані — хиба-ж вони не стали такою худобою?... Коли-б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями.. не похваляв ся-б оббілувати Остапа за сьміливе слово.

— Оббілуєш.., — злорадо осьміхнув ся Остап до себе... — Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявило ся, як лютувати-ме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеви нічого не стало ся через його... Та що йому станеть ся? Він уже старий, не сьогодня-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав затаївши дух й не зводячи розжеврілого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травицю в чагарнику, були свідками

Digitized by Google

козацьких нападів або Уманської різні, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а де-далі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значіння. Нарід стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давних традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люде спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панови в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусів кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січи, приїздили до них у село емісарі. Він їх добре памятав. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під Турком добре жити й закликали людей на вільні землі. Дід лишив ся, бо хотів умерти на своїй сторонї, а дядько Панас як пішов, так і по сей день...

Остап ішов уже з годину. Він не помітив, як минув чагарник і вийшов у поле. Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувались у той час, дрімали серед тихої ночи. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. Але він того не помічав, як не помічав величньої літньої ночи, що розлягалась по безкраїх просторах, таких сьвіжих, зелених, запашних. Від прудкої ходи Остапови зробило ся душно. Він сів на межі і роззув ся. Приємний холод пройшов по його тілу і приніс йому полегкість...

Тим часом темна блакіть нічного неба почала потроху бліднути. Зі сходу дихнув вітрець і овіяв Остапа. І враз Остапови зробилось весело і легко. Він почув ся на волі. Молода невитра-

Digitized by Google

чена сила хвилею вдарила в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю... Остап зірвався на рівні ноги і не пішов, а побіг далі. Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні, або хоч крикнути, взяти отак щось у руки — велике, міцне і зламати його. Але він здержався.

Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи цілком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки, одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво — як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. По переду... по переду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той що у пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злота, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманьщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуся і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана панового, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняють ся йому, пускають із копита коні, кидають ся у Дунай, перепливають його, а далі мчать ся — Остап по переду — через луки й поля до них у село, в Уманьщину... Чи бачиш, Соломіє?...

Раптом — пурх! щось важке як куля з піском вискочило з під ніг Остапових і черкнулось крилом об його груди... Остап так і одплигнув, мов хвисьнутий зненацька батогом по жижках. Серце затріпалось у грудях і стало. По плечах поліза в гору мурашня.

— Тьху! пек тобі — цур!... одітхнув він врешті; як налякало... — і пішов далі.

Але мрії вже счезли, мов птах розвіяв їх крилами. Остап знов побачив себе серед поля,

Digitized by Google

почув ся втїкачем, недалеко від пана і всякої небезпечности.

Свитало. На блїдому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синїло під росою в тмяному сьвітлї. Од сьвіжого подиху ранку злегка тремтїли жита, з румяного сходу линуло сьвітло і мягкими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високости, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнув ся. Оддаліки щось манячіло на шляху, немов який подорожнїй, з клунками на плечах, плентав ся шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втїки, міг післати за ним на здогін. Краще було звернути з дороги у який ярок чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку, і смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причуло ся, що щось немов гукає. Він озирнув ся; прискорюючи ходу, подорожний махав на нього рукою, бажаючи, очевидячки, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тїкати. Але зваживши, що поки він один на один — жахати ся нїчого. Остап зупинив ся, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. Тому очевидячки було пильно, бо не вдоволяючись прудкою ходою, він інколи пускав ся бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже за чверть години Остап міг розглядїти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугаїнці і з довгим цїпком. Остапови було чудно, що парубок немов осьміхав ся, але коли той наблизив ся і привитав ся до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!... Чи ти здуріла?

— Може й здуріла... — сьміяла ся Соломія.

Digitized by Google

— Пек тобі, маро... Чистий парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Сїч із тобою... Приймаєш товариша, чи не приймаєш?

— Чи ти знавіснїла, молодице, чи тебе нинї жарт узяв ся?...

— Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човнї, так і задубіла. Холодна, холодна, мов завмерла!... Далї прокинулась і чую, що все менї противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом.,. Піду і я сьвіт за очи.. Вже-ж за тобою хоч серцеві легше буде.. Та чим дужч до дому, за торбину: вкинула що треба на дорогу. Тільки думаю, пан ловити-ме нас. Але й я не дурна. Дїдька з'їсть, що спіймає... Метнулась до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани... Тодї спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугайку, а на голову шапку — і козак козаком,.. Шукай тепер, пане, парубка з молодицею.. нїхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що-ж менї з тим, що скинула, дїяти? Покинути бою ся, догадають ся ще... Узяла своє під паху, побігла до ставка, привязала камінь і — шубовсть у воду... Вічная память. А тодї селом, та на шлях та біжу-біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що-ж, приймаєш парубка у товариші, чи нї?

— А що-ж я робити-му з тобою у Сїчі, гей!...

Отсе сказав! Звісно, вона не піде до Сїчі у братчики. Тай навіщо, коли навкруги Сїчі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люде з жінками, з дїтьми. Турок дає землю, займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне знає од людей. Вони оселять ся в слободї, вона хазяйнувати-ме, а він із Сїчі наїздити-ме до дому а то й зовсїм облишить ся на господарстві...

Digitized by Google

А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змиє. При своїй небозі добр і в дорозі,.. Хиба не знає приказки?... Ну, хай же він не супить ся, мов сич на гиллі, й весе ліще гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч н край сьвіта...

Остап осьміхнув ся. Він властиво радий бу Соломії, лише ота несподіванка збила його з пан телику.

— А щоб-же тебе муха вбрикнула, що т вигадала! — повеселішав Остап... — Та чого ми тут стоїмо? — схаменув ся він ураз; — ден як бик і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало сьвіт па лаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви.

Остап із Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба. Тут, у кориті висхлого бурчака, облямованого по ви соких берегах червоним полевим маком, було безпечніще, ба навіть і деякі вигоди трапились їм: вони надибали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природню запа динку, оброслу травою, а далі течійкою шилось по закрутах рівчака. Тут вони порішили спочити. Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом із близькою людиною — до решти помирили Остапа з несподіваним випадком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, і обидва товариші, вже без зайвих турбот, натомлені нішни цями, твердо поснули сном молодости.

Сонце було низько, так у два чоловіки від землї, коли Остап прокинув ся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопив ся за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха!... От козак — раз козак!... реготав ся Остап. Ха-ха-ха!...

Digitized by Google

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і протираючи очи здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?...

— Продери, продери очи... Ха-ха-ха!...

— Бачу вже... Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї сьвіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно білїло при картатому очіпку й пасмах чорного волося, що підчас сну повисмикувалось із під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз заляла ся дзвінким сьміхом.

— Ха-ха-ха!... не вгавав Остап: голова молодичина, а ноги парубочі...

Вони реготались мов дїти: вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубше, передчасним баском двацятилїтнього парубка.

— Що ж воно буде? Спитав перегодом Остап. — Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде, рішучо промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх низше пояса. — На, ріж...

— Що ти кажеш? — жахнув ся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Анї крихти... Ріж, уперто намагалась молодиця й сїла долї.

— Та в мене й ножиць чорт-ма.

— Ріж ножем..!

Остап стояв вагаючись, але бачучи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волося.

Digitized by Google

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах до долу і лягали на землї дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевнюючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волосю і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце і на очи набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступився од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сидїла долї серед обтятого волося і вдивлялась кудись у простір.

Заходяче сонце червоним сьвітлом осявало сю картину: його, струнκого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образї білолицього, чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати.., Гей, ти, парубче, як тебе звати: — Семеном, чи як? —

— Про мене й Семене... — зітхнула Соломія і знялась із місця.

II.

Була темна осїння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долинї, на виднокрузї, сіріло щось широкою смагою і розпливалось у пітьмі.

То був Дунай.

Ще густїйший морок виповняв глибокі чорториї, що збігали в долину по схилу прибережного узгіря. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всїх напрямках весняними водами, на самому днї ворушились люде. То були втїкачі.

Digitized by Google

Два дни і дві ночи сиділи вони тут у вохкості й пітьмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Як раз сьогодня, з опівночи, мусіли вони прокрасти ся у прибережні комиші і так чекати перевозчиків із-за Дунаю.

Було їх там чоловіка з трицять, із дітьми, з усяким хатнім збіжжям, зі слабими навіть, яких не можна було кинути у чужій сторонї.

По дні яруги несло ся глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бив ся в заломах провалля. Люде говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий, з ноткою сердечности голос, оповідав звичайну історію втїкача... „і попавсь я до Грека і зазнав я неволї ще гіршої, як у дома. Гнав мене на роботу і в день і в ночи, а годував гірш за собаку... Сорочка на менї чорна, заношена, нужа мене напала, їсть... І ходив я, як звір той лїсовий, та не сьмів і словом перечити хазяїнови, бо він нахваляв ся наслати на мене посїпак“...

— Ох-хо! — вирвалось із чиїхсь грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллї.

Десь здалеку бренїла, як муха по весні, притишена пісня.

— Отче наш... да будеть воля твоя... — молив ся хтось із притиском, із чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втїкачами були й Остап із Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і в купі з иньшими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвав ся Остап.

— Та мало що... Так сон налїг на мене, так налїг... Коли-б уже швидче рушати звідси...

— Ще рано, до півночи далеко... Ну й холод! — чисто змерз... Іване! — обернув ся Остап.

Digitized by Google

у другий бік — як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Таж то аж на верх лїзти, гей! — жахнулось щось у темряві пискливим бабячим голосом і кілька разів відсапнуло, немов корова у хлїву.

— І куди його посилаєш? адже він на своїх коротких ногах не злїзе на гору, — кинула Соломія.

— Овва... овва... бо-зна що вигадали... я й не на таке лазив... — образив ся Іван, і з сими словами стало чутно, як він подряпавсь на стрімку стїну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старавть ся, котигорошок... — промовив хтось із темряви: аби молодиця слово сказала — в пекло полїзе.

За кілька хвилин оберемок бадиля прудко летїв у провалля, а за ним, обвалюючи глину і запорошуючи усїм очи, скотив ся до долу тріумфуючий Іван.

— От і не вилїз... от і короткі ноги... ге! як би не короткі ноги — ходив би один із другим по ночи... а тепер у нас вогонь буде... хе-хе-хе... Крисало є?... є!... а губка є?... Ну, закришемо... ге!... — торохтїв він, мов горохом сипав.

Іван метушив ся, бігав без потреби з одного місця на друге, шелестїв сухим бадиллям, трощив його і складав на купу.

Врешті черкнулась криця о кремінь... спалахнула на мент іскра і стїни урвища немов двигнулись.

Іван припав до землї і дув. Червону цятку, до якої він мало не торкавсь устами, розбирав гнів: вона росла, червонїла, пирскала, мов сердитий кіт, і врешті, не витримавши, схопилась полумям, бухнула сивим димом і залляла сьвітлом дно чорториї.

Digitized by Google

Нерівне сьвітло осявало коротку, грубу фігуру з круглим ласкавим обличям, зарослим, мов куделею, пасмами полового волося, блимало по накиданих безладно клунках та по втїкачах, що сидїли й лежали купками по землї. Круті глинясті стїни урвища жовтїли і лиш у горі, в глибоких заломах, бив ся крилами сполоханий морок.

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почув ся кінський тупіт. Усї насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвав ся хтось пошепки й з трівогою: крий Боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч се йому і не вдавало ся. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав у далинї і врешті зовсїм затих.

У проваллї знов стало темно. Усї мовчали.

— Іване, перервав хтось врешті тишу: розкажи-но, як тебе жінка била, та як ти од неї забіг аж сюди...

— Отсе вигадав! щоб жінка та чоловіка била — та се-ж беззакон, безпардон!... З роду такого не було... хе-хе-хе... — непевно якось сьміяв ся Іван, немов хотїв підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозї. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучав ся з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова нераз ставала їм у пригодї при довгій і важкій блуканинї по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповіданя того можна було зрозуміти, що втїк він не так од панщини, як від лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою то лютою жінкою й дратували раз-у-раз Івана, та він не сердив ся і добродушно викручував ся жартами.

Digitized by Google

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражінь покори. Він привязав ся до Соломії, що огрядною постатю нагадувала йому жінку, і за кождим її словом ладен був скочити хоч у пекло. Сю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всї, і лиш висьмівали бідного коротконогого лицаря.

— Говори, — дратував Івана той самий голос: певно молотила, як ціпом. Коли б не втїк, ти пішов би досї на смух.

— Ну то що? — жваво підхопив Іван, — хиба я бою ся смерти? Сохрани Боже!... Пішли, Господи, й завтра. Раз вмирати — не двічи. Вмер — і край, більш не встанеш.

— Нї, краще не здихай, Іване, тут, бо будуть шкури дешеві...

— Хе-хе хе!... О, бодай тебе, що вигадав, хехекав Іван, мов булькав із повної пляшки. На сьміх його однак нїхто не обізвав ся. Люде були поважні, похмурі навіть. Тільки дитина часом заквилить й сповнить жалем провалля.

— Чи не час нам у дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дїд Овсїй знає, він тут порядкує, — обізвав ся Остап.

Очевидячки се питання усїх цїкавило, бо по проваллї пройшов шепіт: пора, пора... і почало ся збірання.

— Потихо, потихо, не всї разом, шамкав дїд Овсїй і все лазив поміж люде, усе толочив їм ноги.

Рушили.

Вибрати ся однак із темної, покрученої та вузької чорториї було не легко. Раз-у-раз доводилось спотикати ся, намацувати дорогу, падати, чіплятись за клунки, вставати і знов спотикати ся. Ся плутанина зайняла коло години. Врешті

Digitized by Google

війнув вітрець — перед втікачами була надду-найська низина. Усі зітхнули вільніше, хоч не-безпечність саме тут і починала ся. Треба було перейти рівне, незаросле й незакрите нічим місце, щоб опинити ся в комишах. Дід Овсій вистроїв усіх в одну лінію, а сам пішов по переду. Ніч була темна, аж чорна, в кількох ступенях нічого не можна було розібрати. Легкий туман вставав над Дунаєм, повз берегами, окутував втікачів. Вони потиху посували ся.

— А я вже вас держу ся, як слїпий плота, — шопотів Іван до Соломії, йдучи за нею. Куди ви — туди й я... Щоб бути разом... А може вам важко, то дайте мені клунок, я понесу, — жебонів він важко відсапуючи.

— Та не сопіть так, мов ковальський міх, — напучувала його Соломія. — А клунка свого не дам, бо я ще й вас могла-б узяти на горгошї з вашою торбою разом...

— Коли-ж ноги грузнуть, аж у постолах хлющить, та ще щось, не тут згадуючи, немов чіпляєть ся до ніг, не пускає...

Починав ся мочар, поросли комишом. Чутно було, як шелестить комиш шерстким листом та іноді хрусне під ногою суха очеретина.

Йшли не довго. Дід провідник зупинив ся, наказав усїм залазити в комиші, скласти свої клунки й бути на поготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут дихала холодною вохкістю річка, хоч її не видко було у пітьмі. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташували ся на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сидїли нерухомо, карячки, боючись поворухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе, у густий вохкий морок. Ноги терпли, мряка покривала одежу холодною росою, вода затікала в обув. Очікуванне помочі, що мала прибути з невідомих вільних

Digitized by Google

країв та визволити з неволї — напружувало нерви, розтягувало без краю час. Почуття дійсности втрачало ся, усе приймало незвичайний, казковий характер. Напружене око вбачало у пітьмі якісь тіни, що снують ся в тумані, наближають ся, віддаляють ся, приймають незвичайні розміри. Часом блимне здалї вогонь і зникне, щоб з'явитись у другому місці. І знов темно. На річці щось плюснуло... раз, другий... Присяг би, що то весла одбивають по воді такт, що човни ріжуть хвилю і ось-ось стукнуть носами в беріг... Однак скрізь тихо... Широка річка спокійно дрімає в легкому тумані, чорне небо без перестанку сіє росу... Здаєть ся, що ся довга осіння ніч ніколи не скінчить ся... марні надії, даремні сподіваня... ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люде й як Бога з неба чекають ратунку... Усе на марне... Але око знов ваблять блукаючі вогні й рухливі тіни, вухо знов ловить непевні згуки, що родять надію, будять увагу...

Тїло терпне, тїло деревніє, кудись подїлись ноги, що мокли в воді, не чуть їх, на пів солодка втома обхоплює людину, байдужність закрадаєть ся в серце... Все так як слїд, як має бути, і чи не однаково гинути тут, серед сього багна, чи в дома в неволї...

Ураз — що се? Сон снить ся, чи чудо дїєть ся? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув, як сьвічка. Поряд сяйнуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як сьвічки в церкві — і не можна було розібрати, чи воно на землї, чи на небі дїєть ся. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувсь обличя. Усї стрепенулись. Та не встигли вони спамятати ся, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко в ко-

Digitized by Google

мишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотила ся по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — зі співчуттям обізвалась Соломія.

— А я!... а я!... ще й не такої заспіваєш, як живіт присохне до спини... А може то він вас почув, та плаче, що нїяк взяти... хе-хе!...

— Ну, ти його тільки торкни, котигорошка, то він зараз і розсиплеть ся, — невдоволено промовив Остап.

— А, які-ж бо ви!... Хиба-ж я що? хиба-ж я як?...

— Поснули? га? — прошамкав раптом дїд Овсій, вернувшись із берега. — А зараз перевіз буде...

Люде ворухнулись. Аж ось воно — перевіз... Груди вільно зітхнули... Десь раптом знайшли ся ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомлїле тїло забажало рухів, дїйсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дїдок на вухо Іванови і засьміяв ся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... борони Боже! — здивував ся той. — А я-ж не казав, а я-ж не мовив...

І в його шепоті чуло ся таке здивування перед хитрощами дїда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осьміхнули ся.

Потиху й обережно усї посунулись до берега. З нетерплячкою вдивляли ся вони у темряву, та нїчого не бачили й не чули. Річка спала. На заходї трохи вияснилось і на мутному небі вирізали ся контури чорних, мов важкі хмари гір. За річкою шуміли плавні.

Не вважаючи на дїдову обіцянку — перевіз не прибував. Люде нетерпеливились. Дїти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було

Digitized by Google

небезпечне — тут раз-у-раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Се дратувало. Нарікання сипались на дїда Овсїя усїх брала хіть скорійш покинути небезпечний беріг та знов забити ся в яку нору. Там бодай можна розкласти вогонь й загріти ся. Ніхто й не дививсь на річку.

Коли се — на самому березї щось плюснуло. Два човни мягко шурхнули по прибережному піску і тихий голос поспитав:

— Ви усї тут?

На березї зробив ся заколот. Всї товпились коло човнів, кождий хотїв скорійш займати місце, примостити свої клунки. Дїдови Овсїєви не легко давало ся зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагав ся втягти за собою якийсь Соломїїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки і сопів, і кректав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсїм зблизька форкнула коняка. Усї оторопіли.

— Сїдай швидче — сикнув перевозчик.

Та було пізно.

— Хто там? — гукнув із темряви сердитий голос.

У туж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звісив ся козак, немов шукав чогось на землї.

— Еге — е! протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув над головами приниишклих втїкачів.

Люде опамятали ся. Адже він один, а їх багато. Сьміливійше кинулись на козака, та голоруч не легко було його взяти.

Тим часом стріл певно почули, бо з темряви неслась уже на втїкачів кінська тупотнява, брязк зброї і грубі людські голоси.

Digitized by Google

— Лови їх! вяжи! гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішало ся.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього з заду і визволив Соломію.

— Матінко! ратуйте! верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій — неслось із берега, — будемо стріляти. Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулї свистали над головами втікачів, але Іванови було не до куль: він усе ще махав руками і благаючим розпучливим голосом кликав.

— Остапе... Соломіє... А які-ж бо ви... сідайте швидче... сюди, до мене... і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березї покривав його слабий, пискливий голос...

Що далї було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш памятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросьвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали в перед, добуваючи останнї сили. Врештї щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. Ся пригода була їм навіть на руку. Лежачи на чомусь твердому й холодному, вони могли трохи одсапнути. Ноги в них

Digitized by Google

гремтїли, груди важко дихали. Вони лежали і слухали. Навколо було тихо, од берега не долїтав сюди жаден згук, очевидячки там уже все скінчило ся. Сїяв дрібненький дощик, темрява знов стала густїйшою. Не почуваючи за собою погонї, Остап і Соломія помалу опамятали ся. Остап обережно обмацав те, на чому лежав: то горб, порослий травою. Ага! подумав він: ми видно наткнули ся на високий берег. Вони спочили трохи, осьмілені тишою, звели ся і обережно побрели здовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна-б було захистити ся від дощу й холоду. І справдї — незабаром почули під ногами розмиту глину і увійшли у чорну пащу провалля.

Тут вони намацали сухе, затишне місце і тільки тодї почули, що страшенно втомлені й зогрїті шаленим бігом. Утома була така сильна, що брала верх над усїм: вони просто впали. Без розмов, без думок — вони поснули твердим, здоровим сном.

Прокинулись вони не рано: сонце мабуть було високо, бо жовтий промінь його повз по стїнї урвища. В горі синїла смужечка погідного неба.

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подавсь на розвідки і скоро вернув ся, щоб заспокоїти Соломію; скрізь тихо, спокійно, днина тепла й ясна. Почали радитись.

Обоє згадали, що один мірошник із над Прута, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Подїля, хвалив ся, що знає спосіб переправити їх у Турецину, і вони певне-б звернули ся до нього, коли-б котигорошок та дїд Овсїй не підбили їх тїкати разом із ними через Дунай.

Тепер нїчого иньшого не лишало ся, як звернути ся до того мірошника, бо переховувати ся далї на сьому боцї було не безпешно: їх могли

Digitized by Google

спіймати, одіслати до пана, або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилїзли з глибокого провалля і опинили ся на спаленій сонцем сирій полонинї. Низина, що приймала в ночи фантастичні, непевні форми, видавалась у день дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а з-за прибережних, зелених іще верб здіймались у небо блакітні шпилї далеких гір.

Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишниці, де стояв вітряк Якимів, буде верстов із трицять. Коли поспішити ся, то до вечера можно-б іще постигнути туди.

І вони, почистивши трохи свою молдаванську, заболочену вчора, одежу, не гаючись подались у дорогу. Вони йшли то шляхом, то стежками навпростець, намагаючись не звертати на себе уваги.

— Десь тепер наш котигорошок із Турком бесїдує, — обізвалась Соломія.

— Як не годує раків дунайських, — кинув Остап. І їм уявили ся нічні пригоди.

Вони обігнули з правого боку Рени і подались по над Прутом. З дороги видно було, як вів ся у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним скілько око сягало, рудїли стиглим комишом плавнї і хвилювались, як нива. Край неба щось курило ся, дим низько слав ся над очеретами. Інколи над берегом Прута проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Турещина.

Вже була ніч, коли вони підходили до Кишницьких вітряків, що лїниво помахували крилами. На радість їм у Якимовому вітряку сьвітилось. Вони одхилили двері і увійшли. Там нїкого не було — і Остап із Соломією присїли на мішках. У млинї стояв теплий, приємно-солодковатий запах

Digitized by Google

сьвіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсипані ним, як снігом. Біле павутиня фестонами висіло в горі, гойдалось од найменчого руху повітря і кидало дивовижні тіни при жовтому руху сьвітлі одинокої ліхтарні. Жорна мягко шамотіли по зерні: кіш тряс ся, як у пропасниці, в горі щось жалобно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки...

Незабаром з'явив ся заборошнений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре, коротко одмовив Яким... Трохи упораюсь і підемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночи Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли.

Над селом стояв звичайний в осінню пору туман. Він йшов очевидячки з річки, з плавнів, бо чим нижче вони спускали ся, тим туман ставав густійшим. Село виглядало, як із під води, блїде сьвітло лиш де-не-де блимало крізь млу. Дихалось важко. Всї троє мовчки спускались у низ, а далї звернули у бік од села і йшли так верстви зо дві, то спускаючись, то драпаючись по горбах. Врешті мельник казав їм зупинити ся, а сам пішов на перед. Остап із Соломією вдивлялись у темряву і нічого не бачили; мельникова постать раптом зникла з перед очий, мов розпустилась у млї. За кільки хвилин він вернув і повів їх за собою у низ, по крутому й слизькому схилу. Коли вони обережно спускали ся з гори,

Digitized by Google

недалеко від них блимнули два вогники і в ту-ж мить зникли.

— То лис, — пояснив мельник.

Врешті вони зупинились. Мельник викресав вогню і осьвітив вузьку, як лисяча нора, печеру.

Тут видно недавно були люде, бо лежала купа сухого листу та кільки грубих вербових полін

Мельників плян був дуже простий: звязати невеличкий пліт, аби міг здержати двоє людей — і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли-б не стало прихованого тут матеріялу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапови жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у млї.

Соломії дуже сподобав ся мельників плян.

Вона мала охоту зараз таки вязати пліт.

При сьвітлї воскової сьвічки, що вони роздобули в млинї, вони взяли ся до роботи і так захопили ся, що забули про втому та сон. Та матеріялу було недоволї для плота, і треба було одкласти роботу.

Другої днини Остап пустивсь на розвідки. Показало ся, що іхній сховок був у макітрі, але доволї було злїзти на гору, як саме тут, мало не під ногами, ніс бистрі водн Прут, вгинаючись у берег колїном і ховаючи обидва кінцї за високими береговими виступами. Місце справдї було вигідне для переправи, бо доволї було кордонному козакови загнути за виступ — і колїно річки зникало йому з очей.

На березї валялись галузки, уламки дощок і навіть цїлі верби з корінням, викинуті на берег повінню. Над плавнями чорними пасмами повз дим.

Тільки в ночи Остап із Соломією зважились подати ся на берег. Вилазячи з макітри на гору,

Digitized by Google

вони побачили червоне крайнебо, наче сходив місяць.

— Що за мара, обізвав ся Остап, адже тепер не місячні ночи.

Та Соломія, що встигла вже злізти — раптом одхилилась і мало не скрикнула:

— А дивись!.. дивись!...

Остап глянув і остовпів.

Перед ним. на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та ні, вони не стояли. Вони рушались як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці і виростали в другому. Вони тихо жевріли, як купа іскристого золота, або вибухали червоним снопом полумя. Відтак знесилювались, вяли і гнулись од вітру, і знову росли, знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здіймалась до гори і бистро ламала лінію блискучих визубнів. Од них займалась на небі хмара і падала в купі з далеким небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап із Соломією у ею картину.

— Ні, не до нас йде, а в бік, за вітром, із легким серцем зітхнула врешті Соломія.

Здавало ся, розбурхане море вогню кипіло, ревло, бризкало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою, як сьвітло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні безборонні плавні, що причаїлись і тремтіли у нічній пітьмі.

Однак, ніколи було любувати ся. Оглядаючись і прислухаючись, вони зійшли на беріг. Не було нікого. Од далекого сьвітла в низу здавалось іще темніще. З плавнів уставав туман.

Вони знайшли, що їм було потрібне, і з великою обережністю, памятаючи, що кожну хвилину може виткнутись із-за виступу козак, потягли на гору оберемки вербового гилля.

Digitized by Google

З опівночи пліт лежав готовий, аж присівсь на воду.

Він був важкий, кострубатий і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія крекгали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кісїль; до сьвіта було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го-го! де ми будемо... — радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш...

На березї було теж тихо і безлюдно. Каламутний Прут дихав вохким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осїв у воду. Коли Соломія примостила ся на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитав ся і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла в низ. Остап опираюсь бистрині з усїєї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землї й безпомічні. На превелику силу вдало ся врешті вибити ся зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт і не легко було пристати до берега. Остапови пощастило однак зачепитись якось за прибережну вербу. Соломія вхопила за гиллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволї обернула його і понесла в низ у купі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радости — сильне обурення стрепенуло

Digitized by Google

його істоту. В один мент відчув він усї кривди й знущання, які зазнав у покинутому, краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запала ся, треклята країно, з твоїми порядками!... — закляв він на голос.

Одночасово на тому березї почула ся кінська ступа.

— Хто там!... кинув у пітьму кордонний козак і не дочекавшись одповіди, бахнув на ослїп із рушницї.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопивсь за груди і захитав ся.

— Нїчаво-о!... Коли не влучив, тїкай собі з Богом! — добродушно промовив козак і ступою подав ся далї..

III.

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтїла од жаху.

— Ой, тихо стогнав Остап, поцїлив мене отут, під серце..

Соломія немов не розуміла того, що стало ся. Вона торсала Остапа за одежу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тїкаймо... тїкаймо... він іще стріляти-ме, він убє тебе...

Помітивши, що Остап не рушить ся з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, на скільки позволяв се Остап та густий очерет. Тряский ґрунт плавнів вгинав ся під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по колїно в цмо-

Digitized by Google

ковині, цупкий комиш ламав ся, тріщав та бив її по лиці, плутав ся під ногами, а вона бігла усе в перед, понята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти як мога далі, укрити ся від наглої смерти.

Остап несьвідомо піддававсь їй. Він біг за нею, хоч із кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млости, а з під руки, якою він затуляв рану, стїкало щось тепле й мокре.

— Аби лиш перебігти отсе місце... аби лиш перебігти... і все минеть ся.., і нїчого лихого не буде... — блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врештї він почув, що мліє.

— Стій... не можу.,. — шепнув він, опускаючись до долу.

— Що тобі? — опритомнїла молодиця, схилившись над ним.

Крови багато витекло... — на силу вимовив Остап.

— Тебе зранено? де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на колїна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Невидно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднїлось. Жах її счез без слїду. Вона знала, що робити.

Обережно розщібнула йому сорочку і одкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одлїпила скрівавлену сорочку; потім одшма-

Digitized by Google

тувала довгий пас зі своєї підтички і з помічю Остапа тісно завязала йому рану.

— Води!... — попрохав ранений.

Води! се легко було сказати! У сій пітьмі, у сій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кільки ступенів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! адже вони на воді! про се сьвідчить трясовина, що вгинаєть ся під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була се густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом шувару. Соломія зачерпнула її у пригорщі і подала Остапови. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одежу і підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись у дорогу в таку пітьму в невідомій стороні не було й гадки.

Треба було дочекати ся сьвіту.

Остап лежав на очереті і почувавсь ослабленим. У грудях у нього хрипіло і було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки.

— Ти тут, Соломіє? — питав він і дрімав далі.

— Тут, тут... осьде...

Серце нило в Соломії од жалю й трівоги. Їй легше було-б, коли-б куля потрапила в неї.

Та ще коли-б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя — їй, здаєть ся, не так би важко було. А то ся пітьма, сей чорний, клятий морок. Він оточав її з усіх сторін, слав ся перед очима, висів над головою, заповзав під шкуру, виповняв її всю та гнітив серце... Надаремне витріщала вона очи — вона не могла навіть одріжнити пальців на власній руці. Він жив той морок, рушав ся, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як

Digitized by Google

стара баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухувала ся, про що шепче морок.

Шу... шу... шу... — починав він із далека: — шу... шу... шу... — одзивалось тут коло неї: — шу... шу... шу... — шепотіло все разом: — а по що було клясти... шу... шу... а тепер умре.., побачиш — умре... шу... шу... шу...

Соломії ставало моторошно: „брешеш, брешеш... — хотіла вона кинути в лице злому морокови: — він мій... він буде жити... його не дуже поранено.. адже він скільки пробіг“...

Але морок уперто шумів своє: — він умре.. шу... шу... шу... він умре... шу... шу... шу...

І немов в одповідь йому важко дихав Остап, тихо постогнуючи крізь сон.

Соломія затулила вуха й заплющила очи. Ся пітьма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. За те вона почула вохкий холод, що проймав її на скрізь. Та вона не хотіла виймати з під голови в Остапа своєї одежини і тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку і оддалась надіям на краще. — „Він виграє ся, він житиме... вона не дасть йому загинути... От колиб лиш сьвітало уже.. колиб сьвітало...“

Утома взяла своє: Соломія насидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре сьвітло падало з хмарного неба. Туман іще плутав ся у комишах і поволі здіймав ся до гори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут-же з розплющеними очима; його молоде обличчя немов привяло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі? — припала до нього Соломія.

— Та нічого.. тільки дихати важко... згага мене палить.. води...

Digitized by Google

Треба було щось радити.

— Ти можеш йти?

— Не знаю, зведи мене...

За помочію Соломіїною Остап звів ся. Він затискав зуби та кріпив ся, щоб не стогнати, — так його боліло за кождим рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелось шукати воду. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне зеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапови стало легше.

Почали радитись, як їм вибрати ся з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею, що тихо гойдалась у горі, виднів ся клапоть сірих, оливяних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитував ся Остап.

Але й те не легко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в иньший.

Остапови здавало ся, що вони мусять держати ся правої руки; Соломія-ж навпаки доводила, що їм слід йти в ліворуч, проти вітру, бо здаєть ся, на право гнеть ся комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусіла згодити ся з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутати ся в густих комишах, заростих павутинею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити ерики й озерця де Остап осьвіжавсь хо-

Digitized by Google

лодною водою та змочував розпалене горячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупиняти ся, бо слабий утомлював ся і потребував спочинку... Та вони знов воліклись, одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманїтним шелестїнням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висїв клапоть оливяної хмари, а круг них усе їжив ся височенний, цупкий жовтий комиш, немов сунув ся разом із ними, як зачарований. Часом їм здавало ся, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млавих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах, або лїниво пересували ся поміж очеретом.

Раз їм почув ся з гори шум, одмінний од шуму плавнїв, і вони доміркувались, що то пролетїло над ними стадо якихсь птахів, може диких гусей. Здавалось — плавням нема кінця краю; навкруги було усе те саме тай те саме, немов вони стояли на місцї.

Справа починала бути поганою. Остап знеміг ся і зовсїм розхорів ся: його палила горячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочи, без харчів, посуваючись так поволї! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно вони заблудились і тепер плутають ся у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у сїй глушинї. Чи не краще-б лишити тут Остапа — вона-ж йому однаково нїчим не годна запомогти — та самій метнутись й пошукати виходу? Так було-б певнїще й скорїще.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь... — згоджував ся Остап.

— Ти певно зголоднїв, їсти хочеш?

Digitized by Google

— Ні, не хочеть ся... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здаєть ся у право більш гнеть ся куня... Вона нїчого не казати ме Остапови, бо він почне сперечати ся, дратувати ся.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко поверну ся, обернулась вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старала ся нагадати собі плавнї, як бачила їх із гори, до переправи.

У право — горіло... так, у право горіло — і туди гнав вітер вогонь: у лїву руку виднілись гори й верби. Значить, треба йти туди проти вітру. Вона стрибала з купини на купину сливе бадьора. З кожним ступінем надія росла у її серцї, хоч картина не міняла ся. Часом їй доводилось продирати ся через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стїнами. Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колїн у холодну тванюку.

Під ногами була безодня, та на счастя вона вхопила ся за кущ очерету і вилїзла. Вона розвула ся, повиливала з чобіт воду і пішла далї. Крізь комиші блищали подекуди озерця. Водяний мак вигідно спочивав на них круглим листом, висував із води зелені збаночки. Соломія зупинялась на мить, щоб подивитись із далеку, як дикий гусак старанно укладав пірячко на голові самички, а вона мліла, плямкала дзьобом і розправляла крила. Гадюка часом перепливала врик хвилястими рухами, здіймала голову, повабно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруги круглими очима. По сих непролазних кущах певно нїколи не ступала людська нога.

Digitized by Google

Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались берлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдались покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизлих од туману купинах валялись пір'я й гадючі линовища. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопав ся і обсипав її білим пухом, мов снігом. Соломія йшла, як на дні моря, а в горі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчити ся, бо в той бік вони простягались недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш, або що. Треба зараз вертати ся, поки вона не далеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли-б швидче знайти Остапа, вона тоді знов подасть ся на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. З початку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди счезли. Соломії здало ся, що вона дуже одхилилась у ліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо памятала. Вона мусїла вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром; треба, щоб він тепер дув у спину і йти за вітром. Соломія глянула в гору. Куня гойдалась то в той, то в иньший бік. Рішити було трудно.

Digitized by Google

Однак Соломії здало ся, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнила ся, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинила ся. Очевидячки, вона збила ся з дороги, заблудила ся. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. Що робити? — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

— Остапе-е!... Оста-апе-е!...

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко; забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — теж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безладно. Та не на довго. Новий приплив енергії, шалена відвага поняли її волю, і вона кинулась у перед, розхиляючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зараненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Одповіди не було. Вона почала кричати на всю міць легких, у надії, що коли не Остап, то хтось иньший почує її. Не могло-ж бути, щоб вона так далеко відбила ся од берега, де проходили часом люде. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом птахи з трівожним писком крутились над головою Соломії. Комиш шумів. Він їжив ся перед нею, тіснив із боків, настигав із заду, ловив корінням за ноги, колов і різав шерстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував із неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він дратував її. Колиб у неї був серп, або ніж, вона різала-б його доти, поки-б він не поліг увесь, або вона сама не впала трупом. Соломія накинулась на нього і по-

Digitized by Google

чала трощити зі злістю, з озьвіренням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинав ся, упирав ся, счіплював ся в горі китицями, ранив її руки і тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилилась і впала. Їй стало душно. Піт краплями стїкав по виду, груди важко дихали і очи блищали, як у зьвіря, що попавсь у лабети. Значить, нема виходу; вона мусить тут погибати, а Остап через неї десь у другому місці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотний у пущі, і вигляда її з очеретів. Їй жаль стало молодого, змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осїнний день гас, із плавнїв вставала ніч. З початку морок поліз із поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вохко й холодно. По ночи нїчого було рушатись. Соломія сидїла, обнявши голову руками і думала. Нї, вона не хоче гинути отут! Як тільки на сьвіт займеть ся і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усї свої гроші, що висять зашиті в торбинцї на шиї, і з ними обшукає плавнї та знайде Остапа. Коли-б лиш переждати ніч.

Чим більш темнїло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймнї очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нїчого не було чути, тільки безперестанне, одноманїтне, вічне шу... шу... шу... шу... шу.. шу... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тодї тріщав. Птахи були неспокійні, метушили ся, бились крилами поміж очеретом і здіймали галас мов перед бурею.

Digitized by Google

Соломія сидїла так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се стало ся, — втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла-б сказати прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось оливяне небо. Все тїло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очи, голова була не сьвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилась йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабіщі, ніж учора, а повітря було якесь густе і трудно було дихати ним. Опріч того Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нїчого не їла, під серцем її млоїло, в животї корчило. На ходї Соломія висмикувала стебло або корінь водоросла і жувала противну, з болотнім запахом, рослину. Чим далї вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодня попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сїрий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то з далеку чуло ся немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набрали ся сьогодня особливої рухливости, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тїло. Птахи кружляли над плавнями цїлими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона зібрала свою енергію, всю силу волї, всю міць тїла і йшла уперто і завзято з вірою, що її широкі й високі груди зламають усї перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики.. І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської хвилї. Над вечір їй почув ся дим, і вона зрадїла — значить близько люде. Та чим далї вона йшла і чим більше смеркалось,

Digitized by Google

тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло з заду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робить ся навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидче побігти — можна ще втікти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеть ся з заду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велит трощить щось, жвакує і важко сопить. Се-ж видима смерть здоганяє її!.. Тут нема вже ратунку. Нїхто й нїщо не поможе. Несказаний жах обняв Соломію. З криком „ох, Боже мій!... ох Боже!...“ вона шарпнулась із останніх сил і на ослїп кинулась в очерет, слїдком за гадюками, звіриною й усім живим, що рятуючись од наглої смерти, мчало в перестраху перед наступаючими бурунами вогняного моря...

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од сьвіта, од людей. Гарячка палила його в середині, він що хвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очи, голову. Йому докучило дивитись на жовті стїни комишу — і він заплющив очи. Він думав. Згадувались йому давні за-

Digitized by Google

міри, він думав про те, чого йшов сюди, у Турецину, через віщо покинув рідне село й дїдуся. Як то тепер живуть дїдусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли-б вони прийшли й подивились на свого внука, підстріленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзло ся і в маячні він кликав дїдуся.

Дїдусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав над Остапом, згориувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з Ляхами бив ся?

— Нї, дїдусю, то мене москаль встрелив, як я кордон переходив.

— А де-ж твої братчики, сїчовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дїдусю, ви думаєте, що ще й досї там Сїч є? Нї, нема, дїдусю, вже Сїчи... Була, та загула... Вивів Гладкий — може чули — товариство на озївські степи, покинув Турка...

— Що-ж ти робитимеш, синку, на чужій сторонї?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все-ж краще на волї, нїж під паном... Там іще лишились наші люде, дїдусю... під Турком..

Остап вів бесїду з дїдусем — і дїдусь потїшав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що дїєть ся у селї тепер...

Як тільки Остап розплющував очи, дїдусь ховавсь у комиші, але доволї було заплющити їх, як дїдусь знов з'являвсь і слухав пригоди Остапові, або оповідав про себе.

Над вечір Остап почав турбувати ся: де дїла ся Соломія, що її нема досї? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно

Digitized by Google

й поворухнути ся, що він не годен сам видобути ся з сих нетрів.

А може вона його покинула?... Соломіє... Соломіє... — стогнав хорий, та стогін його заглушав ся шумом плавнів.

В ночи стало йому гірше. Пропасниця тїпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотїв кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кільки хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Деж вона, що з нею? — Остап нудив ся.

У досьвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очи.

— Чи вона жартує, що перекинулась собакою? — подумав він і трохи опритомнїв.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сїрий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи нї. Остап лежав безборонний і дивився на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий й заслинений рот вовка, закрутки шерстї на його грудях й мїцні замочені лаби.

Звір стояв нерухомо, врештї переставив одну лабу, далї другу і трошки присунув ся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею водй і бризнув на вовка. Бризьки долетїли до його морди, кільки з них впали на неї. Вовк вискалив зуби і осїв на задні лаби, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубамй і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидївши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подав ся наперед і так жалібно завив, що Остапови аж мороз пішов поза

Digitized by Google

шкуру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжєм Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, недопускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кільки раз сердито, з запеклістю, клацнув на Остапа зубами, крутнувсь і счез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк, або сточать хробаки у сїх нетрях. Чи не однаково?

Остапови згадавсь котигорошок. „Хиба я боюсь смерти?“ — чув він його цапиний голос: „з роду — з віку... Пошли, Господи, хоч зараз. Раз умирати — не двічи... Умер — і край, більш не встанеш“...

Остап теж не бояв ся смерти. Йому тільки хотїлось перед смертю побачити Соломію. Дїдуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях, або вовки роздерли її. І Остапови стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього, вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щастї й радості почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річцї, топить їх обох... Топить... топить.,. топить... — співають йому відхідну комиші з правого боку. — Погибель... гибель... гибель... — підхоплює лїве крило.

Остап лежав довго, без кінця. Осїннїй день сунеть ся поволї, сїре небо цїдить блїде сьвітло.

Остапови нудно. Він мав таке вражіння, наче чекав перевозу... Ось-ось мав переправити ся... ось-ось переправить ся... і не може, щось

Digitized by Google

не пускає... „Тихо, будьте люде, не хапайте ся“... — шепче дїд Овсїй, і палають на небі вогнї. Вогнї палають, розростають ся, од них йде тепло і зогрівае Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля бє до серця, в голові прояснюєть ся. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Сьвіт такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеть ся глянути на сонце, побачити сьвіт божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, як прийде смерть...

Остап зсуваєть ся зі свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нїчого, терпи козаче... Він буде плазувати, чіплятиметь ся не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилїзе з сих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожну купину доводить ся брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омлїває часом, прокидаєть ся і знов повзе на днї комишового моря. До серця бє гаряча хвиля, дика, непереможна згага життя палить у серединї, сповняє усю його істоту...

Раптом він чуе над собою:

— Остапе! Остапе! се ти? живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє... — обзиваєть ся він до неї і чуе як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високости, ген ген до зоряного неба... Йому так радїсно, так добре...

Digitized by Google

IV.

Край битого шляху, яким селяне наддунайських сел їздять у Ґалац, заховав ся серед купки верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складав ся всього на всього з трьох хаток, властиво курників, низеньких, кривих, зліплених із глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них очевидно нїхто не жив, бо вікна були повидирані, комишові стріхи обсипались, і кінці лат стирчали з них, як ребра кістяка. Тільки в одній ліплянці сьвітились два віконця і вив ся димок із вербового димаря!

Там жила одинока у виселку циганська сїмя.

Найбільше місця в хатцї займала піч із великим, мало не до землї, комином. Припічок був так низько, що вогонь горів сливе на землї. Сива розтріпана Циганка гріла коло вогню свої лахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позї розкинув ся молодий Циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очи й веселе, подзьобане віспою бородате обличчя осьміхалось до молодицї, що, зігнута, силкувала ся стягти з ноги свого чоловіка чобіт. Її струнка фіґура зігнулась од напруги як тугий лук, а фантастичний синїй плащ і червона спідниця, не могли скрити міцних форм молодого тїла

На порозї стояв старий високий Циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунув ся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало мідю. Тодї обізвав ся до молодшого:

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавнї та не згоріла.

Раду збирався одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Digitized by Google

Усї здрігнули ся. Молода Циганка вискочила з хати.

Скоро після того з надвору почув ся її різкій горловий голос:

— Раду, а́рде!*).

Раду лїниво звів ся з лави і вийшов на двір; за ним подав ся старий.

Під вікном, у благаючій позї, стояла перед Циганкою якась страшна жінка; блїда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі і намагала ся щось вимовити. Її вуста ворушили ся та голос не добував ся Се її мучило — і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врештї їй удало ся прохрипіти:

— Люде... добрі... ратуйте... ратуйте!... Остап лежить там, недалеко... ходїм... ратуйте!...

Цигани нїчого не розуміли.

— Содéс ду́ша?**) — питав старий Циган.

Соломія одначе не слухала його — вона звертала до Раду, хапала за плащ Циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапали ся. Вони радили ся, сперечали ся, кричали. Врештї зважились — Соломія се помітила. Вона ухопила за руку Циганку, наче бояла ся втратити її і побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу. вона подала ся здовж плавнів.

— Кай жа?***) — трівожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не одповідала та все бігла на перед. Врештї зупинилась, нагнулась до землї і промовила:

— Остапе!...

---

*) Раду, йди сюди!
**) Що кажеш?
***) Куди йдеш?

Digitized by Google

Одповіди не було.

Цигане теж нагнули ся, придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий Циган викресав вогню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очи в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншука́р... *) — шепнула молода Циганка, нагинаючись над Остапом.

Ся похвала видимо розвратувала Раду, бо він гримнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люде добрі... — благала Соломія, стоячи на колінах — змилуйте ся, прийміть нас до хати... Ви-ж бачите — пропадаємо... Чоловіка мого пострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе, що маю... все... та не кидайте нас... Ось на-те...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руки старому Циганови кільки срібних монет.

Старий побрязькав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Мишто́! **) — сказав він коротко.

По нараді з молодим вони взяли Остапа — один під пахи, другий за ноги і тихо посунулись до хати.

Стара Циганка віджила, коли принесено раненого. Її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добріщим, а сиві пасма кіс, що вибивались із під чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перевязувала йому рану. Наповний

*) Гарний.
**) Добре!

Digitized by Google

незабаром зїллям, із перевязаною раною, зогрітий теплом, Остап розплющив очі. Се так врадувало стару Циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачадїла з люльки і радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара Циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зїлля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіца та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мущинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить уся ся історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони голосом і блимала непривітним оком у куток, де лежав ранений, та Соломія помічала, що все се робить ся більш для Раду, бо сердячись, Циганка позирала скоса на чоловіка, видимо цїкавлючись, яке се враження робить на нього.

Проте доволї було мущинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку і помагала Соломії та старій матери ходити коло Остапа. Вона укривала його найтепліщими із своїх лахманів, одгортала волося з чола, одганяла осінних мух і все се робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавала ся гнучкою рослиною на вітрі. Зиркаючи своїми чорними блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії:

— Мануш? Мануш?*).

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче, кивала наугад головою, вона допитувалась:

— Сарбу шос?**).

Часом через Остапа Циганки опізняли ся з мандрівкою на жебри. Що ранку вони запря-

*) Чоловік? Чоловік?
**) Як звуть?

Digitized by Google

гали у свою двоколесну гарбу маленьку, худу й облізлу шкапину, забирали з собою полотняні сакви і залазили у збиту зі старих дощок деревяну скриню, що служила замість васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара Циганка цїлком зникала у нїй, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скринї на коліна і смикала за віжки. Мала, облізла шкапина сумно схиляла голову і не рушала ся з місця. Маріуца цмокала, била її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорувала горловими згуками. Шкапина ні з місця. Тодї стара Циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала до гори кулак із димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що комиші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись мущини, вони помагали жінкам криком і руками. Серед несказаного ґвалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозї.

Вони їздили по селах, жебрали, збирали де явчко, де жменю муки або кукурузи, викопували зі сьмітників брудні й подерті ганчірки і виладновували у вечері з гарби таку силу ріжнородних річей, що трудно було вірити, аби всї вони дістались їм із доброї волї милосерних людей.

Ґіца з Раду під вечір прокидали ся — вони мали звичку спати у день і счезати на ніч — і в задимленій хатцї ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь варево і як сороки сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. За вечерею з'являлась горілка, вино, всї пили, кричали, вимахували руками, гнулись як комишина, блимали чорними очима та підсиненими, білками, сьвітили

Digitized by Google

розхристаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні Цигани, похмурі й непевні фігури і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл.

Чорні тіни од чорних Циган хитались по стінах, у хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати од того галасу: він лежав із розплющеними очима, в гарячці, і уявляв, що попав у пекло.

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин — врешті їй було не до того.

К ночі все те стихало. Гіца, Раду і гості вибирались кудись у дорогу, а Циганки залазили на ніч. Другого дня було теж саме.

Лишаючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мущини хропли під стінами на лавах, або счезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни хатчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видко було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старала ся оддячити Циганам за ратунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого Цигана — вона се помічала з його лихих поглядів, із його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город, або в село, лишити хорого на самоті, без помочи, вона не могла, бо Остап раз-у-раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!...

— Чого, Остапе? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Digitized by Google

Вона сиділа на лаві, а він мовчки дивив ся на неї червоними з гарячки очима, або плів нїсенітницї.

Однак Соломія не тратила надії і навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в плавнях, коли не пропали досї, то вже тепер не загинуть, — аби Остап швидче вигоїв ся.

І Остап поправляв ся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали. За два тижнї він уже зводив ся з лави, доволікав ся до вікна і сумно поводив очима по хвилї рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із Циганами по селах, може хто найме на поденне. А то стрінуть ся де свої люде, напутять, поможуть, не те, що чужі.

— Що-ж, іди, згодив ся Остап — може й менї що напитаєш, як очуняю...

Другої днини, як тільки Циганки вирушили на жебри, Соломія пішла у слід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Кай жа?*) — крикнула Маріуца, обертаючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки погерґали трохи тай заспокоїлись.

Соломія йшла повз плавнї. З боку, у день, вони видавались не страшними і навіть гарними: цупкі й високі очеретини блищали на сонцї, як золоті, куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої, високої пшениці. Хоч погода була соняшна й суха, та дув холодний осїнний вітер і таки добре продував крізь лиху Со-

*) Куди йдеш?

Digitized by Google

ломіїну одежу. „Зима ось-ось потисне“ — думала вона: — „ані я, ні Остап не маємо чим загорнутись, — треба заробляти“...

Соломії пощастило. Циганки певно домірку-вали ся, чого вона пішла за ними, бо в першому-ж таки селї вони одвели її до заможнього Болгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапови кращу страву.

Однак старий Ґіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив грізно баньками і крикнув.

— Давай грошї! Чи я дурно тебе годувати-му?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась, чого він хоче.

Однак Ґіца для більшої ясности вийняв із кишенї монету, поклав її на долоню і тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє:

— Пара́! пара́..

Соломія оддала йому, що мала.

Надалї так було з кожним її заробітком: він счезав у глибокій Ґіциній кишенї.

З кожним днем життя в циганській хатцї робилось тяжчим та тяжчим.

Раз стала ся така пригода. Остапови зсунулась повязка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею, йому ніяк не вдавало ся завязати її. Маріуца на той час була в хатї. Вона намітила се і помогла Остапови завязати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волося з чорних стали синіми.

— Аóрде!

Він гримнув на жінку злим, здушеним, хриплим голосом. Руки самохіть стиснулись у кулаки.

Digitized by Google

Маріуца не хапаючись завязала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, зі спокійним, але грізним обличчям. Її очи незмигаючи дивились в його очи, немов говорили: „зачепи“. З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку і важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась наче вклонилась Раду та зараз підскочила і всїма десятьма пазурами повела по його блїдому виду. Він рикнув із болю й притяг її до себе, обняв. Вона забилась й закрутилась в його обіймах, як вюн, а її синій плащ тримав ся на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налїтали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і драпались як коти, ричали зі злости і теребили одно одного так завзято, що волося в них наїжилось і стирчало, як вата з їх дїравих лахманів. Врешті вони розскочились, із чудово-блискучими очима, зі схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем ніздрями на блїдих гордих обличчях...

Остап тремтїв із досади, що не має сил побити Цигана.

— Я-б тобі утер маку, думав він, коли-б москаль не виточив із мене крови.

Крови тої витекло чи мало, бо здоровя повертало до Остапа поволї, сили прибували по краплинї, а білі уста довго не хотїли рожевіти.

До того він був у неволї. Море комишу звідусюди котилось на нього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись по цїлих днях на самотї, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташина крила, і нудив ся, і сумував, що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселї, Остап помічав багато незвичайного, трівожного навіть. Гіца з Раду

Digitized by Google

по цілих днях спали, а на ніч кудись щезали. Часто серед ночи, перериваючи спокійний сон хатинки, розлягав ся раптовний грюкіт у віконце, і хату сповняла цїла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадними очима і сварив ся, як вовча тїчка. Раз якось Остапови не спало ся. Він відхилив надворні двері, щоб дихнути свіжим повітрем і побачив, як Раду пригнав чиїсь коней, сплутав їх і відвів у комиші.

— Еге, — подумав Остап — дак ось воно що!...

І чим більш Остап придивляв ся, тим більш помічав і все більше запевняв ся, що попав у злодійське гнїздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий Цигани жили з ними душа в душу та сьміливо звірялись їм із усіх таємниць небезпечного ремесла.

— Треба тїкати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереженя — а то ще вскочиш вище халяв. Раду на мене пеклом дише за свою — цур їй! носату Циганку, та голомшить молодицю нї за що, нї про що.

Однак Раду не завжди сварив ся з жінкою. Траплялись такі днї, коли вся сїмя, мов змовившись, лишалась у дома, спочивала. Всї разом обідали, пили вино і були веселі. Коли часом вибух гнїву або лиховісний полиск підсиненого білка каламутив спокій, то лиш на хвилину. Зараз після того знов розлягав ся сьміх, і радість була такою-ж дикою, як і сварка.

По обідї Гіца знімав зі стїни свою скрипку. Вся сїмя знала вже, чого має сподївати ся і розташовувалась під хатою. Стара Циганка накладала червону люльку сьвіжим тютюном і вигідно мостила ся на призьбі. Гіца насував на чоло подертий бриль, ставав у позицию коло дверей і починав. З початку Маріуца тільки сьвітила на Раду

Digitized by Google

білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом, але коли скрипка починала підсипати жару і лоскотати танцюристі жили, молодиця не витримувала, зривала ся з призьби, як чорний птах, і кидалась у танець так прудко, що синій плащ її надував ся і лопотів на вітрі. Раду був на поготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабними, ноги ледве торкались землї, руки гнулись, як ґумові, вся фіґура його нагадувала тонку й гнучку лозину. З початку танцювали повільно, плавко, мов хитались від вітру. Та ось Ґіца зігнув ся і налїг на скрипку. Він підияв одну ноту і все викочував і викочував її на гору, все вище, тай вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врештї нота зірвалась із високости і покотилась у низ. З початку вона котилась одна, підскакуючи й розганяючись, та ось ненароком зачепила другу, третю. Бренькнули ті ноти і покотились разом у низ, як камінцї з гори, все швидче і швидче, все більш розганяючись, усе більше захоплюючи нот, зростаючи в лявину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху.

Той водоспад цїлком захопив танцюючих, стрепенув усї їх жилки. Вони усе прискорювали теми, вабили одно одного руками й очима, припливали й відпливали, солодко омлївали, зручним рухом ухилялись із обіймів і знов гойдались у танці, як чорні лебедї на хвилях. Навіть у ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тїла тремтїв під одежою, груди важко здіймали ся, білі зуби блищали крізь розхилені уста і з грудей вилїтав короткий рик жаги.

Стара Циганка, ледве помітна з за диму від люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась не змига-

Digitized by Google

ючи до хазяїв, немов зачарована мельодією циганського танцю.

Остап теж вилазив із хати подивитись на танці.

— Чорт-зна як гуляють, немов пяні, — думав він та згадував музики у своїм селі, що найнав колись Соломії.

Несподївано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодло. Якось перед сьвітом Раду уніс у хату побитого, скрівавленого Гіцу. Старий Циган стиха постогнував і лишив за собою, від порога до лави, кріваву стежку. Жінки сполохались. Стара кляла і сікалась до Раду, а той, похмурий і стурбований, поясняв їй щось пошепки, немов бояв ся, щоб сторонні люде не почули того. Стара Циганка збила бучу, розворушила всіх. Соломія мусїла затопити в печі, Маріуца з матїрю обдивлялись побитого, а Раду поспішивсь укинути в вогонь скрівавлену Гіцину одежу та зістругати з долівки слїди крови. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись щезав і знов з'являв ся, щоб таємно порадитись із жінками. Жінки не поїхали на жебри. Облїзла шкапина блукала цїлий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню, пожовклу й посохлу травицю. Стара Циганка видимо журилась, кричала, плакала і не відходила від Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом кликав усїх, і тоді над ним нависали три чорні голови і велись таємні поради. Щось мусїло стати ся незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадував ся. Пригода з Гіцею турбувала й його Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, не вважаючи на те, що Остапови

Digitized by Google

трудно було пускатись пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого Болгарина притулити поки що Остапа і коли він згодить ся, зараз же вибратись із плавнїв.

Та сталось інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовнїри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття і повязали всїх, хто був у хатї, навіть слабого Ґіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинив ся у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, проклонів Раду.

Вони поклали Ґіцу на візок, запряжений облїзалою шкапиною, підперли двері кілком, і аллахкаючи та лаючись пігнали бранців по дорозї в Ґалац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осїнній вітер куйовдив її білу шерсть...

V.

Соломії сьогодня щастило. В Болгарина не робили, бо було якесь місцеве сьвято, і вона пішла в горницї до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був задля сьвята трохи на підпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапови ночувати в купі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошами і забігти в Ґалац — купити Остапови теплу одежинку. Їй було якось особливо весело і легко сьогодня на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житю, відсувалось назад, блїдло. Зростала певність, що все скінчить ся добре, — і вона зазнав ще щасливого житя.

Digitized by Google

Соломія не помітила як опинилась на базарі. Очи в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків із купами ріжної одежі, з горами білих та рудих „качул“, що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цїлими стосами козлових черевиків, легких і запашних на весь базар. Вона не знала, куди перше поткнути ся і довго може стоялаб, колиб хтось не смикнув їй з заду за рукав.

— Соломіє! — обізвав ся рівночасно козячий голос — чи це ви, чи ваша тїнь?... хе-хе-хе...

Соломія озирнулась: перед нею стояв коти-горошок.

— Іване! А ви звідки тут узяли ся? — скрикнула вона, зрадївши йому, як рідному.

— А що? ви думали пропав?... Деж Остап?

— Остап .. та ходїм краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю, що треба... І Соломія вивела з юрми зрадїлого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе! Гора з горою не зійдуть ся, а ми — сьміяв ся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тїло гойдалось від сьміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднїв наче, і виглядав не наймитом, а скорійш хазяїном. Коротку суконну чугаїнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаровари пустив поверх халяв, від чого став іще коротшим, а цапину борідку запустив і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної, грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але? — дивував ся Іван: наче менї сон снить ся, що вас бачу... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинили ся?

Соломія почала оповідати, та Іван раз-у-раз перебивав її.

Digitized by Google

— Хе-хе!.. я гукаю — Остапе! Соломіє! — аж коли гляну, а навкруги вода... тільки буль-буль під веслами, буль-буль... а берег так і пропав у темряві...

— Ох лишко! — охкав Іван наче баба: під саме серце влучив, бач...

— Іван витріщав на Соломію очи і крутив здивований цапиною борідкою.

... А якже, а якже, таже обсмалили-б, як кабана... пропала б душа християнська ні за понюшку табаки... хе-хе!...

... Ви думаєте — точнісінько так і мені було: ото пристали ми до берега...

... Оце але! Ну й бісова Циганка!.. він її лупцює, а вона йому очи з лоба дере, так як...

Іван перебивав Соломіїне оповідання та все поривав ся розповісти про свої пригоди. Врешті він таки дійняв свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку землю, а мені й сьвіт не милий, їй Богу!.. Де! чоловік думав при купі, з гарними людьми, а тут... тільки клунок ваш у руках... Йдемо на другий день у конак записуватись, а мені все ви на думці з Остапом, мало не плачу з жалю... Записали нас — кажуть вільні... Ну, живий живе й гадає — хе-хе-хе!.. Одні з нашої валки подались на Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й тут наші люде — тай лишився. Може, думаю, яку звістку про вас почую — їй Богу!.. Та чекайте-ж бо, не перебивайте... От вийшов я на базар — став коло наших... оглядаю тих, що наймають... Проходять Турки — гал-гал-гал! як Жиди наші... Чорні Греки так і шпають, так і шпають... Підійшов до мене один чоловік, Румунами їх тут звуть — йди, каже до мене за „аргата“... Аргат це по їхньому, а по нашому наймит... А я й не знав, про що він... Чого хочеш, питаю? А він аргат, аргат... На силу розтолкували люде...

Digitized by Google

Чому ні? — кажу, тай пішов за ним. Людяний чоловік, спасибі йому, харчі добрі... Оце як молодиця його почне на мене гримати, то він і піддобрюєть ся, щоб я не покинув: „бун аргат, каже, бун", ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я до віку буду молотити йому на гармані!.. А як-же, сподівай ся, хе-хе-хе!.. От Савка — памятаєте Савку — такий високий, сухий... Е, які-ж бо ви, отой Савка, що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... так він кличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не міряні, бери, займай, скільки сили твоєї, рубай ліс, став хату, хазяїном будеш... Знаєте що, Соломіє... ой знаєте що: рушаймо усі туди — їй Богу!.. І Остап із нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадимо ся ще з Остапом... однак сьогодня свято... Ну, це але! Ну, це так!.. І не гадав, і не снив навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе-хе-хе!..

Іван крутив головою; від щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він не вгаваючи жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівав ся, божив ся і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблючи у Болгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очуняв. Тепер, разом із Іваном і з отим Савкою — який це Савка? — охітніще буде вирушати у нові місця.

— Ну, добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покупки...

— І я з вами піду... я вже буду тримати ся вас, як сліпий плота, а то знов загублю де... хе-хе-хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний,

Digitized by Google

веселий, дробцював короткими ногами і все говорив тай говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну трівогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та трівога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком із надвору. Що стало ся. На що зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали до гори ногами, лахмани валялись долї, в хатї було чорно і пусто. Нїкого. Деж усї поділили ся? Куди подів ся Остап? Може вона помилилась і попала не в ту хату? Соломія вискочила на двір. Нї, та сама хата, он і розколина на стїнї, і ті ж верби і коза... Може Остап вийшов із хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Нїхто не обізвав ся. Та чого-ж у хатї такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом... Деж слабий Гіца? Він не міг рушити ся, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Щож стало ся?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку — коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна — нїкого й нїчого. Ноги в неї тремтїли. Все тїло тремтїло. Трівога душила груди і горло. Де Остап?

— Оце але! — дивував ся Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очи та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи? — питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачучи його. Вона нїчого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові і розкочувались, як намисто.

Digitized by Google

— Га! хто-ж його знає!.. Ходім у конак, — радив Іван, — так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за що небудь учепити ся, аби напасти на Остапові слїди. Тай нїчого иншого не лишало ся, як послухати Іванової ради. Для певности вона ще раз обдивилась кожен закамарок у хатї, гукнула кілька разів Остапа у плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голоском. Усе було надаремно. Тодї вони чимдуж поспішили назад у Ґалац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла на дворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертав ся, а турецькі жовнїри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний Турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами на сьвіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана. Він перекинув ся кількома словами з другим Турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка... Давно вже наставляли сїльце на горобцїв, та ось піймали ся... Цїле гнїздо накрили. Чужу душу послали у рай, а самі опинились у пеклї. Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тодї як Ґіца, мабуть при другій оказиї, бо рана гоїть ся вже... Од москаля, кажеш, на перевозї... я так і знав, що він Рус, втїкач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволї, хай там погладять його по спинї... І не прохай і не благай, нїчого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!

— А ти що за один? — помітив Турок Івана — теж видно з циганського табору?

Digitized by Google

— Я... я нїчого... я так... Оце вигадали — я тут служу, у ґрадінаря, Тодоракі прозиваєть ся — хіба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренєм відкидала ті обвинуваченя, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотїв слухатити, обернув ся і забалакав із иншим. Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати ратунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города. Перед ними висїв туман, а в йому виразно виднїлись лиш жовті, мокрі гилячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів камениць. Прохожі стрічались рідко, за те під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобцї на плотї, веселі й гомінкі Румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіще, як плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? На що вони стільки терпіли, стільки набідували ся на Бесарабії, мало не пожили смерти у плавнях? Чи не краще було-б зігнити у панській неволї серед своїх людей?

— Не журіть ся, — потїшав її Іван, — таже там, у конаці розсудять... Не їла душа часнику, не буде й смердїти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадимось із людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешний, знає порядки... Не журіть ся, жура не поможе... Гей, смутку мій, деб менї вас переночувати?.. Чи не знає Савка?.. Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка...

По довгій блуканинї брудними й темними вулицями, вони добились врештї до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

Digitized by Google

— Забіжу до вас завтра, так із полудня... може випрошусь у хазяїна... — попращав ся з нею котигорошок.

Соломія цїлу ніч проплакала і в ранцї не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справдї, Іван з'явив ся, як обіцяв, із полудня.

— Ну, що? — накинулась на нього Соломія.

— Бакшіш треба дати... ви не знаєте, що то бакшіш? Куку — в руку... хабар... як не дамо, відвезуть раба божого у Рени, до москалїв... А ті не погладять по головцї, ой ні... Розказував Савка — ви-ж памятаєте Савку? — що як його відвезли звідси за Дунай, то там йому Москалї так списали спину канчуками, що й досї синї басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро — ви не бачили, бо він чуприною закриває — і відіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і лїк тому загубив, а що пан награв ся з ним, то, каже, й згадувати не хочеть ся. Та що — втїк знов сюди, у Тульчу, каже, піду... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшіш готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти? де? кажіть? Аж дур голови береть ся...

Не вважаючи на всї розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднїлось. Коли тільки річ у грошах — вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона від рота відривати ме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може й Іван запоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і мов до купи... — наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромив ся і клїпав очима. — Та ще там у вашому клунку щось є... може продасьте шуплаття...

Digitized by Google

Соломія взяла гроші. В її клунках були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувалася — їй помогла Савчина казяйка — та грошей було мало. Однак Соломія на другий день у ранці побігла у конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовнірі скалили до неї зуби і зачіпали.

Соломія горіла від сорому і злости.

— І-і, бусурмени... так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченятам... Взяли безвинного — та ще й знущають ся... — мало не плакала Соломія і показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

— Проте не було иншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія покладала надію. Драгоман, однак, не багато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівай ся. Утїк до нас, сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер...

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік погибає. — Соломія ткнула драгоманови гроші.

Драгоман узяв, полїчив і покрутив головою.

— Мало...

— Більш нема... Отут усе, що роздобула...

— Ну, добре... приходь за три днї... нї, краще за тиждень... може що скажу...

Соломія що дня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несьвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий снїг, легко падаючи, як цьвіт вишнї вїд вітру, лягав на землю і засипав Соло-

Digitized by Google

нію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволять перевезти Остапа за Дунай. Як це станеть ся, що вона зробить, вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеть ся якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотїла заробляти та складати гроші, як поклала з початку. На віщо? І без того обійдеть ся. Аби дочекати ся, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нїчого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра в ранцї... Як тільки сьвіне, приходь на берег — побачиш чоловіка... От!..

Така-ж спокійна, нїчого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак.

„Відвезуть... відвезуть... відвезуть“... — стукало щось молотком в її голові за кожним кроком, коли вона поспішала ся до Івана. Вона забрала Івана з гармана і відвела на бік.

— Відвезуть... — промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що відвезуть?

— Остапа.

— Ну? коли?

— Позавтра... Ми його відібємо...

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! оце сказали! Як же ми його відібємо, таже його Турки везтимуть, гей! — налякав ся котигорошок.

Digitized by Google

Що Турки!.. Вона має цїлий плян. Дуже простий плян. Він дістане собі і їй рушницї — кожен Румун їх має в хатї — вони вийдуть на берег у ранцї, відважуть чужий човен і виплинуть на річку. Там вони чекатимуть, аж ввітимуть Остапа, і нападуть на Турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїть ся?' Він не хоче визволити товариша, що разом із ним відбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у сього пухиря з здором тільки й стало сьмілівости, щоб утекти від жінки... Ось коли вона знайшла йому цїну, зрозуміла його підлещуваня. Обійдем ся без нього, вона сама потрапить загинути, ратуючи Остапа... Та на прощанє вона нагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відлупцює його як Жиди Гамана...

— А що-ж бо ви... а якіж-бо ви... нехай Бог сохранить... — обороняв ся наляканий Іван від наступаючої на нього Соломії. — Та я з вами хоч у пекло... Що менї страшно вмирати чи що!.. Коли кажете позавтра, про мене й позавтра... я готовий, аби ви... — Іван був червоний, клїпав очима і боязко поглядав на Соломію.

Соломія відійшла, опамятала ся. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились як і що. Потому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березї. Повна у щерть річка лежала перед нею поміж вкритими снїгом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже підняв ся — і небо стало сїрим. В тихому й теплому повітрі чорнїли прибережні верби і лягали чорними тїнями на чорному зеркалї річки; набубнявілі мокрі гилячки верб злегка курились, немов дихали на холодї.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Digitized by Google

Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалась коротка і сита фіґура. Іван ніс на плечах весла і скидав ся на рибалку, що спокійно починав робочу днину. Іван скинув весла у перший з краю човен, витяг із за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сїдаючи в човен.

— Набитий, — стиха обізвав ся Іван, відпихаючись від берега. Він був не говіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрій. Вони відплили на середину річки. Прудка течія зносила їх у низ, і видко було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сїдати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сїдали і як човен загойдав ся на водї, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному зеркалї і лишили за собою город. Турецький човен теж виплив на середину, певно хотїв покористувати ся силою течії. Так вони плили далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсїм закрив ся за прибережними вербами. Іван налїг тодї на весла, і його човен почав наганяти переднїй. Вже можна було розібрати, що там сидїло четверо, — двоє на веслах, а двоє — один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е!.. — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотив ся поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човнї і стрепенув його.

Digitized by Google

— Оста-а-пе! — співала Соломія: — ми їдемо тебе-е визволяти!.. Іван, бе одного-о... я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і Турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеть ся з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли Турки загалакали. Та було пізно: човни черкнули ся, загойдались, і саме тоді, як Турки з лайкою нагнули ся, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усеї сили спустив його на червоний фез.

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули Турки з несподіванки.

— Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видав ся хвилиною сну. Іван, спустивши весло на голову Туркови, підняв його знов і на хвилину закляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей, і їй здавало ся, що вона стріляє без перестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на Турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фез Турка якось витяг ся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнув ся, в голові мигнула сьвідомість, що йому щось недобре.

— Ой Боже-ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзнаки в воду. Хибкий човен нагнувсь під вагою його тїла і викинув Соломію. Ледова вода голками пройшлась по Соломіїному тїлу, сон щез і сьвідомість осьвіжила мозок. Намагаючись

Digitized by Google

хопитись за перекинутий човен. Соломія побачила, що Остап бється в руках двох Турків, а третій, той самий, що був під Івановим веслом, держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпався перед її очима на воді, як велика риба.

Значить ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить — усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дається ся. Вона має сильні руки, а до берега не далеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішати ся, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають і пруть ся, і роздирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!.. — з розпукою кличе душа.

— Соломіє!.. — доносить ся до неї крик серця.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що бє її в очи, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне сьвітло потиху лине до гори... згадки життя займають ся як іскри і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане в далині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожний,

Digitized by Google

хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

Чимало води утекло в Дунаї з того часу.

На високій бесарабській полонинї, де у день котить ся брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гудить вітер, стоїть одиноко високий памятник, поставлений на згадку розливу людської крови. Там колись бились турецькі яничарі з московським військом.

Тьмяно сьвітять ся вікна у маленькій хатинцї, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском, палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дїд грів свою. бороду біля вогню і слухав розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий той вітер. Він летить із далеку, понад тихими селами і забирає по дорозї, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лїсу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землї, від тихого бреніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дїд навчив ся. Довгі роки самітнього житя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки сьвіта і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дїд піднїмає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивлять ся в простір, а усьмішка розсовує зморшки.

— Чую, чую... — шепче він і виходить із хати.

Digitized by Google

Темрява і пустка обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами пливе Дунай — і шепче:

— Знов мене, кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарю вже...

А вітер гуде, розвівае дїдови бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пее!..

— Отак вона мене часто кличе, — оповідае дїд людям, що інколи заходять у сторожку. — Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то на дворі покличе... а часом серед ночі збудить. А не приходить, ні... Тай хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, колиб прочитала мое життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче підніма сорочку і показуе збасаманений синїй хребет, де списана, як він каже, його житепись.

— Оце з заду памятка від пана, а з переду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекае й не дочекаеться ся, коли злучить ся з нею...

Digitized by Google

FATA MORGANA.

(з сільських настроїв).

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялось ворожня, а в середину з лоскотом посипались тинк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсипала ся і заросла травою, в порожних будинках її раз-у-раз вчував ся шум, немов гомін машин і робітників лишив ся на старому житлї. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, на пів прикриті молодими бурянами, гнилі трухляві жолоби і чорні дїри — вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очи картину шумливого житя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток із цукром, або біля апарату. Тодї він брав тринацять карбованцїв на місяць!..

— То були часи, „пане добродзею!“ — казав він у голос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили у низ фабричні будинки.

Digitized by Google

В лїво від Андрія грав на сонцї срібними брижжами ставок, немов риби купались у ньому, а за ним, на другому горбі, ховала ся поміж деревами церква. За берестом лежала долї широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сїро-зеленим туманом котили ся по луцї і закривали подекуди воду. На видноокрузї, в далеких околишних селах, білїли дзвінницї.

Був соняшний ранок провідної неділї. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гудїли в ясному повітрі тихо й мельодийно, і здавало ся, що то дзвенить золоте сонце.

Андрій поглядав на розвалені камяницї і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде!.. вони як вїзьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!..

„Вони“ — були Нїмцї чи Чехи, а може й Жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому нїхто вже не цїкавив ся руїнами. Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе полагодять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходить біля товару, а все-ж близче до панів, бо треть ся коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, „пане добродзею“, чиста загибель тепереньки чоловікови: заробити нема де, землї в роду не було, комірне плати, кругом злиднї, а їсти мусиш! Та! велике щастє — латочка землї!.. Крутить ся оден із одним на своїй скибцї, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нїчого не має... Хазяї!..

Андрій з призирством чвиркнув крізь зуби.

Digitized by Google

От фабрика, то вже щось инше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші...

І він тоді пив пиво... На готові... Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу! аж слина котить ся...

Думка була: підросте Гафійка, найметь ся на фабрику. Де вона заробила-б стільки?!.. І швидче віддала-б ся. А вжеж... Та же то гурт, — знайшов-б ся такий, щоб посватав. Апаратчик або й слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, ні дівці; хазяйський син не візьме убогої, — не такий сьвіт тепер. А вже-ж...

Його думки плили далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітре...

Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, пїле пекло роботи. Все рушаєть ся, все живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива...

Останній дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять... З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички, і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

Он йде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в стареньній свитці. Андрій не бачить її обличя, але знає, що у неї спущені до долу очи й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепа з панського саду. У Андрія під вусом блукає усьмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнацятий рік пішов із Пилипівки.

— Га-га-га! Ось де він править службу Божу. Здоров!..

Грубий голос йде з низу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає з-за похилого баркану.

— А ви-ж думали — де? Дай, Боже...

Digitized by Google

— На дідька-б лисого сидів я тут — уже краще у Мендля... Цапин син правіа сьвіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому — бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, і всьому кодлу твому...

— От купіть, тоді й розкушаємо, яке воно...

— Бодай ви всі повиздихали по такій правді, як держите сьвіже пиво... А що, думаєте не куплю? Ходім, випемо, бий його трясця...

— Але купите? А з волами-ж — як? сам пан догляне?

— Хай вони виздихають йому до ноги... Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш... Щось маю казати вам...

— Ну? ну?

— Приходьте з полудня до Мендля, тоді скажу...

— Ну, ну!

— Побалакаємо, напємось пива, стонацять... Кінець фрази згинув за тином.

Андрій поспішавсь до дому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його хатинка, мов йшла кудись із села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люде з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять тай проходять. А той стоїть. Еге-ге! Та-ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть тай ідуть. Десь у Таврію, або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хліборобн... Своя земля просить рук, а він зняв ся тай... А що-ж робитиме один із другим на своїй латочці? Намножило ся вас. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а другі в село, як отой

Digitized by Google

Марко Гуща, що недавно привели, як арештанта... Брав, „панє добродзею“, на фабриці сімнацять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач. Начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями тай гайда до дому під калавуром... Та я б такому бунтареви...

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка тай сховалась назад... Хай дівка посхоїть із хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха!.. А як-же!..

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена хатинка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, із забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, від воріт до порога вела стежечка.

За те сусідні городчики були повні сьміття і грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадилям, і на чорних руїнах завжди сиділо ворониння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завсіди по службі Божій. Значить, вона лаятиме його сьогодня не так, як у будень, а з солодкою усьмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скоса на щільно стулені жінчині вуста, він із побільшеною жвавістю скинув із себе свиту і розсів ся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеть ся якось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Наняв ся?

О! таки починаєть ся! — подумав він, але удав невинного.

Digitized by Google

— Що?

— Чи наняв ся в економії? — питаю.

Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає.

— Ат, дай ти менї спокій з тою економією... не те у мене на мисли тепер. Он казав Ґудзь — швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Ґудзя, слухай, Андрійку... як раз почепиш торби, тай менї доведеть ся...

Вона стулила сухі губи і зняла очи до стелї. Щож! вона мовчить, бо у сьвято гріх лаятись, але колиб усїм тим, що плещуть про фабрику, покорчило язики, то це було-б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь із неї? Мендель. Може неправда? Може не в Мендля лишав він заробок? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли від працї, вона вже жили висотала з себе, аби не здохнути, прости Господи, з голоду...

І вона совала йому перед очи сухі і чорні, немов залїзні руки, голі до самого ліктя.

— Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делїкатно, як тільки можна було в недїлю, що службі Божій, а він, червоний, немов варений рак, із початку відмовчував ся, а далї й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки переміг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеть ся! Не найму ся я й не буду в землї рити ся. Вона витягла з мене усї сили тай пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Digitized by Google

Тодї Маланка стала як стовп і зняла руки до неба.

— Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на колїна та цїлуй її... їж Її, землю сьвяту, вона тебе годує... вона тебе й сховає, чоловіче...

Вона стояла біла як біль і справдї налякана.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, скватно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матїрю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка — вкинула в хату щось таке, від чого білі стїни під низькою стелею осьміхнулись, голуб перед образами крутнувсь на нитцї, і козаки з червоного паперу, наліплені на стїнах, узяли ся в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко...

Маланка зразу відійшла.

— Та чого ти крутиш ся по хатї, мов дзиґа? Так і миски побєш. І в церкві усе крутила ся та оглядала ся...

— Та його не було в церкві.

— Кого „його“?

— Та то я так...

— Що тобі, дївко, сьогодня: мало борщу не перекинула.

— Страх, розказує, яке дїялось, народу, каже, як на війнї, сила — силенна... а кінні наступають, душать. „Розходьтесь“, гукають. А ті: „не підемо, давай нам наше... ми за правду“...

— Та хто розказує?

— Марко... недавно прийшов із Адесу...

— Це Гущин? Кажуть — піймавсь на злодійстві, посидїв у тюрмі тай привели сюди на втїху старому батькови.

Digitized by Google

Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люде брешуть. — Він нічого не крав, от їй-же Богу!

— Та цить те-ж бо! — гукнув Андрій. — Яке там злодійство! Мені урядник розказував, як я ходив на почту. Він, Гуща отой, не крав, а народ бунтував. Такому-б, врядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути...

— Та їх там, тату, кривдили.

— Що ти тямиш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає — зараз руки назад тай до врядника.

— Оце напали ся... не знають самі завіщо...

— А тобі що? Ти мені з ним — гляди, не приставай, бо як побачу, „пане добродзею", то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнула ся, щоб вийняти з печі горщик, з-за пазухи висунулась у неї книжка і впала до долу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і вся червона, з очами повними слїз, прожогом вибігла в сїни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не сьвята й не божа. Вона зразу забула, що в неділю не можна лаятись і сьвітила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недїльного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

Ну, дав Бог неділю, можна спочити. Маланка сїла на призьбу і поклала на коліна руки. Андрій кудись подав ся; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землї; порожні й обдерті хатинки кидають костубаті тїни. Курна дорога з під Маланчиних

ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майданї; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи.

Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як його важко прожити. Андрій знов не наняв ся. Отак що року. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу віддав землї, більше не хочу. Знов буде рибку ловити... на почту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люде жнуть, або косять, а їй Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і ціпком вимахує...

Курить щось по дорозї. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусїдної економії у гостї їдуть до двору. А вже-ж. Он і панна Тося... і горбата панна Ганна і панич Петрусь. Рябі конї рвуть із копита, в хмарі куряви сьміють ся молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняєть ся, немов образам, і дивить ся у слїд, як клубочить ся за бричкою позолочений сонцем пил.

Всї вони зросли при нїй, на їй очах. І раптом дух смачного, ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадало ся, живучи на картоплї. Маланка сїдає і знов кладе чорні руки на колїна. Он де вони почорнїли оті руки: на роботї в панів. Як їй було вісїм років, помер батько, а на дванацятому вона вже нїкого не мала, опріч хазяїв. Після матери лишила ся стара скриня, дві-три дранки і латаний кожух. Тай тільки.

З початку вона памятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз-у-раз била посуду, а її била панї і зачіпали паничі. Потому звелїли їй варити їсти челядї, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всїх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне,

Digitized by Google

втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусіла варити їсти цілому табунови ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, по весні пишна, в осени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддала ся за Андрія. Як це стало ся, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної хати, не то що землі — і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллї.

З одного боку співають свашки, з другого дружки, в хатї мов в улику, у вікна дивить ся челядь...

Імберу, матїнко, імберу,
Вивени рубочок з паперу...

А їй підкотило ся щось під горло, душить її, і вона бєть ся головою об стіл, голосить і миє сльозами тодї вже чорні руки.

То доля її плакала тодї.

Пішли літа марне з сьвіта, як лист по Дунаю...

— Агуш, трекляті... Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбурчила піря. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом знялось із сусїдньої стріхи гайвороня і било крилами над обсипаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сїла на призьбу. Сонце спустилось іще нижче.

— Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волї, поки в мами та в тата. Тай те людям, мов сіль в оцї. Казала ковалиха: „водять Гафійку, немов панянку,

Digitized by Google

у службу не дають — багатирі знайшлись"... Бодай тобі, прости Господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дївок, а у мене одна, як душа. Тільки й потїхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер віддай людям. Мало ще мною люде поневіряли ся, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер іще дитину віддай їм... Не дочекають!..

Не таку вона їй долю готує, вона віддасть її заміж за хазяйського сина. Дївка здорова, чиста, хоч води напий ся. Не дурно парубки ззирають ся на неї. Посватає Прокіп; таж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля відбути... В осени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди й до чого.

Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова повязана хусткою. Бере вона плоскінь і виспівує. У колисці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело старій, так легко, наче вона помолодшала... Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звиваєть ся. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплїтаєть ся. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть Господь діждати. Тепер вона господиня. Не на свойому — так на доччиному. Хоч на старість діждалась... І вона справить собі червоні чоботи, мягкі, козлові, з китицями, як у ковалихи. Від коли вона віддала ся — от уже чи не вісїмнацять років минуло — не перестає вона мріти про такі чоботи, що року складає гроші, але гроші розтечуть ся на щось иньше — і чобіт немає. Узути такі чоботи

Digitized by Google

і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здрігнула ся. Ага! то ковалиха.

— А тож! і ви будьте здорові... Дав Бог сьвятечко — сьвяткуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень — роби, а в неділю й з під пазурчика не виколупай, бо й то робота. Лежи, сиди і не ківнись.

Маланка була солодка. Вона мала таку усьмішку, мов розмовляла з панами у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого — що хоч подивиш ся на молодь. А так ваша Гафійка усе гуляє тай гуляє, з тим одеським паничем — не скажу, чи правду про нього люде розказують — із Марком Гущою... Все в парі тай у парі, немов голубята. Сказано молодощі. Бувайте-ж здорові...

Маланка все солодко осьміхала ся, хоч душа в неї сичала.

— Ач, гладуха — трясе салом, розносить поговір! — проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалась ранїшня сцена з Гафійкою.

На вулиці тимчасом росли тїни.

Попід тинами грались дївчатка у посьмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в оден бік, три рази в другий. — І здавало ся, що у поросї граєть ся табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летїли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

— Яка ти роскішна, земле, — думала Маланка. Весело засївати тебе хлїбом, прикрашати зелом, заквітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнеш ся до бідного. Для багатого пишаєш ся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише

Digitized by Google

в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять... І мойому дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди „пане добродзею“ до плуга... Ох, Боже, Боже, хоч на старість зазнати того щастя, — дитину свою вивести в люде...

А на вулиці починав ся рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки — „Степа-ане!.. біжи вівці вилучати!“... — Біжи сама-а!“... — „Мати казали тобі, — бодай бись луснув!“... — Тато казали тобі, — щоб ти скрутила ся-а-а... — „Наших шестеро, гляди, Марійко!“... — „Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамузь побю!“... — Що-о? Де-е? — Тюу — гаа!..

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни хаток стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне сьвітло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона вже наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь трівожні згуки, немов діти плакали, або десь ціпи гупали на току — і раптом овеча отара залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихала ся, як драглі; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе-е-е... ме-е-е... В рожевому тумані мов тіни сновигали люде, з'являлись і щезали неясні обриси хат, у морі овечого лементу гинули всякі згуки, весь цей гармідер нагадував сон. З заду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший від нещевного сьвітла, немов мітичний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, що покривав усе:

Digitized by Google

— Гаря!.. Триш-триш!.. Гей!..

Вже нїчого нема на вулицї, все щезло, як сон, пил поволї сїдає на землю, а вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завмираючих згуків.

На землю глянули тихі зорі.

Синї стїни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тїсний ваньківчик у Мендля.

— Не морочте менї, Хомо, голови — кажіть зараз: буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво пінило ся у зелених склянках і шуміло в голові.

— Та же сказав, що буде.

— О! о! А на що-ж ви радите віддати Гафійку в наймн?

— Раджу. Однаково пропаде дївка. Наїсть, напе в дома, тобі-ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаєш — возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люде трапляють ся. Завтра-ж відведеш в Ямище до економа; добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Мендля.

— Не кажіть менї про те, не люблю. Я й в мислї не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хомо. Краще пиймо.

— Чого ти чванив ся? Старцї, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно принидить ся. Кажу, наймай, каятимеш ся потім.

— Е, я такого не люблю. На що робити з писка халяву.

Андрій почервонїв і встав із-за столу.

— Сиди. Може не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, тай вже. Яке наше житя? Собаче. Та ти сиди.

Digitized by Google

Ґудзь поклав Андрієви на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий червоний від пива вид, від якого пашіло жаром.

— Ти не крути. Ти менї кажи: скільки літ прожив? Пятьдесять? доживаєш віка? А деж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолї показуєш? Покажеш іще й горб. Цїлий вік із тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузї йди. Наша доля така — робім і грудьми, то не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? — Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досї. Цїлий вік із худобою, сам худобиною став. Цїле житя хвости бачив замість людей, бабрав ся у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною й здохну. Я забув, як його у хатї й сплять, стонацять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу відмити з гною. Сяду з челядю обідати, кожне від мене ніс верне — смердить. А ти гадаєш — пахне? Тїкаю від людей — до волів тїкаю. З волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають, та ревуть, та хвости відвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав — жінка до мене заговорить та ще й пригорне... дїти защебечуть... своя хата зогрів. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила-б їх морока. Тепер тїш ся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева, на безголовя! Щоб він головою наложив, нужда-б тя побила!.. Сто сот крот його ма... Бодай...

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєш ся?

— Га? Лаю ся чого? на душі легше... як нахмарить ся там — вилаюсь і легше... як би не лаявсь — згорів би. Таку злість у собі почуваю,

Digitized by Google

аж душа пашить... як запече, як запече — так узяв би в руки довбню тай перебив би усіх. Ходив би від хати до хати — тай по голові, тай по голові. Одного за те, що не людську кров, а другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взяло ся та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...

Хома стояв у хатї високий, аж під стелю; очи його дивились кудись по-за стїни; безвусий, зморщений як у баби вид скривив ся. Він аж тремтїв. Потому раптом зівяв, опустив ся на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотїв, щоб його слухали, почули все його житя, як воно стало перед ним отут, у тїсному жидівському ванькірчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, нї...

— Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює...

Але Хома знов сердив ся.

— Пропади ти пропадом. Одному все, другому нїчого. Хіба я не бачив, як стара панї...

— Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля менї нїчого не дає...

— ... Стара панї цїлу зиму топила в грубах полотном, що лишилось іще від панщини...

— ... Ну, як земля нїчого не дає — на чорта вона менї? Однаково менї, чи я наймит на своїй землї, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

— ... Злежалось полотно в коморах. Люде прохають: дайте хоч на сорочку, — хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таки собаче житя маємо. Таж то висотали з мене всї жили. Таж то цїлий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив якось, а як згоріла...

Digitized by Google

— А вже-ж погоріло, усе полотно згоріло.
— Яке полотно?
— Як — яке? Та-ж розказував.
— А — так-так. Ну, пиймо краще. За ваше...
— А як же з Гафійкою? Наймаєш?
— Та годі вам. Пиймо.
— Ну, чорт із тобою, не хочеш, як схочеш. — Хома випив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

Було якесь сьвято. Гафійка сидїла на призьбі за хатою. Біля ніг її шпортались кури і сокотали, допоминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдїть собі порпати ся попід тином... — проганяла їх Гафійка. — Ну, чого сокочите, дурні? А ти чого, возуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердиш ся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люде скажуть. Він вам сказав би: дурні, з роду в віку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забирають усі ваші яйця, або ріжуть вас на юшку. А ти, півню, по дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли-б ти був такий сьміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти тямиш? ти нїчого не розбереш! Бо коли-б ти був розумнїйший, то побачив би, що й люде такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого сьмієш ся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддати ся за Про-

Digitized by Google

копа, бо мати його за мене сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю! чуєш ти, зазулястенька? Ну пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте кури, ворожня того, ворожня... мало не заклюють. Коли й люде на його, і староста, і навіть тато нападають ся... а він добре хоче людям. Не тато, а Марко... Чуєте-ж, кури, який він добрий, Марко мій... за те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають... А ти куди, проклятий? Агуш! бач — наслїдив на книжцї! Що менї Марко скаже, як побачить на нїй півнячі слїди? Скаже: півень більше начитав, нїж ти. Ну, тепер усї гетьте, агуша, бо менї треба читати. Присуну ся ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає... Ну, разом!..

З погодою щось дїяло ся. Весна стояла суха і вітряна. По городах усе сохло, хлїба на полї не росли, по шляхах носились цїлі хмари куряви. Люде прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хлїб раптом підскочила і це так стурбувало Маланку, що вона що ночі бачила погані сни. За те, чим гірше було навкруги, чим більше надії хлїборобів вяли, тим більш Андрія опановували мрії про фабрику. Як Маланцї дороге борошно, так Андрієви снилась фабрика. Часом він схоплювавсь серед ночі і з просоня, з якимсь жахом у голосї, питав Маланку:

— Був свисток?

— Який свисток?

— Ну, фабрика свистала? — сердив ся він.

— Опамятай ся... то тобі в голові свище, по ночах товчеш ся, — бурчала сколошкана Ма-

Digitized by Google

ланка, позїхала, зітхала і не могла заснути до раня.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз-у-раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, вираховував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радїв, хвалив ся Маланцї і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносив ся він тепер із легка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Де-далї все труднїще і труднїще ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всїм і навіть Маланцї. Найдужче серце болїло в неї за Гафійкою — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом моритись. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід, або сьвіжу паланицю. Андрій рідко звертав увагу на страву — голова його була запрятана фабрикою — але часом і він відсовував нисчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурнула йому в лице всю отруту, все шумовиня свого серця.

В одній хатї жили два вороги, і хоч кожен із них порпнав у власні думки і навіть тїкав від другого, проте доволї було якоїсь дрібнички — і злість тїпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єднало — це згадка про те, що Ґудзь радив найняти Гафійку.

— А ти-ж що, плюнув йому межи очі? — допитувалась Маланка, а сама, осьміхаючись, думала: чекай, чекай, ось прийде осінь, тодї побачимо...

Digitized by Google

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! їй Богу! — хвалив ся Андрій. — Таке вигадав!..

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі і зупинилась на порозї. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, увесь червоний і захоплений. Маланка несподївано заскочила його, і він усьміхав ся непевним, придурковатим усьміхом. Маланка приступила до печі, відсунула горнятко і зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш? — поспитала вона наляканим голосом і вся пополотнїла.

Андрій метнув ся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки усьміхав ся.

— Чуєш, Гафійко, він рибу варить! — скрикнула Маланка.

В голосї її чув ся такий жах, наче в горнятку що найменче варилось людське мясо.

— Здурів! здурів! їй Богу здурів! — кричала Маланка, бігаючи по хатї, як на пожежі.

Відтак зупинилась перед Андрієм, сплеснула руками і не розтуляючи їх, видивлялась на його здивованими, повними обуреня і жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав у ранцї! Що важив найменче чотири хунти! Не відніс у двір, не спродав панови! Ой, сьвіт кінчаєть ся! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить! Вони ніколи не з'їли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна-б узяти зо два золоті, а він його зварив!

Усе це, з плачем, викрикнула Маланка Андрієви в спину при булькотї горнятка та потріскуванї сухого труску.

Digitized by Google

Андрій намагав ся обернути все в жарт.

— Не скигли, стара, сідай та попоїж рибки. Нема мяса, як свинина, нема риби, як...

І він відчіс горнятко на стіл, та насипав в миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні крішки хлїба, а він рибу варить!

Андрієви було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, вона так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи і надувшись, він засів за рибу і плямкав губами, і сербав юшку так голосно, наче хотїв заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вона зіхляла з голоду, їй так хотїлось чогось горячого, смачного, незвичайного, а запах сьвіжої линини лоскотав ніздрі, спирав віддих; її аж нудило від сильного бажаня попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тодї зароблю де-що...

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очи. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись у простір, поза стїни, поза хату — і з разу стало ясно йому, що справдї фабрики не буде, що то дурні надїї, що краще-б він не варив риби, яку можна було продати та купити хлїба. І враз риба втратила свій смак, охота до їжі відлетїла геть і йому раптом схотїлось покинути хату.

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столї, а Маланка з дочкою сидїли мовчки по кутках та ну-

Digitized by Google

вали гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв у хаті, обнявшись із тишою.

Потім вони разом встали, підійшли, немов замовились, до стола і мовчки взялись за рибу. Вони поїли все до крихти, висмоктали кісточки, висербали юшку і мов голодні коти вилизали навіть миску.

Андрій збирав ся на почту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лиця не було. Блїда, засапана, очи горять і вся тремтить.

— Іди... міряють...

Андрій видивив ся на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землї, бо тільки що полола, вона махала перед його очима і показувала на двері.

— Іди-ж, міряють бо...

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю дїлити...

— Яку землю? Що ти мелеш!

— Всяку... поміж людьми... Іди, доглянь, щоб нам відрізали недалеко, ближче від села. Бо ще припадь дістанеш...

— Сьвят, сьвят, сьвят! Опамятай ся. Менї на почту треба йти.

Маланка позеленїла.

— Ти підеш менї?

Вона прискочила до його страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, із пекучим поглядом, блїда як мара.

— Ти підеш менї зараз! — вищала вона тонким голосом. — Тобі може байдуже, дак менї не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати

Digitized by Google

її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз менї йди. Люде заберуть краще. Чуєш? Ну!

І бачучи, що він стоїть ні в сих, ні в тих і дивить ся на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна була його забити, — Андрій це бачив.

— Тю дурна! — знизав він плечима; та же бачиш — іду. Він сопів як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

У вечері повернулась Маланка до дому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона усьміхалась. Такі чудні пани. Ходять по полю тай міряють. Вона їм у ноги: пани мої лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, відріжте ближче, там де пшениця родить, а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, до дому, ми не теміряємо. А самі регочуть, бодай би вас Бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нїчого не тямить... Стійте, стійте, може і в неї голова не дурно на вязах... Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така-б Содома знялась, що живцем пожерли-б один одного... Кожен за краще бив ся-б. Ну, але вони памятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять. Ще коли-б Андрій прохав, а то став як пень, бодай би...

Не скінчила проклону, не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодня, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче полумя сухого ломача немов радїло разом із нею. Андрієви вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама-ж не могла їсти, не була голодна. Все, за щоб не

Digitized by Google

брала ся, робила поважно, немов у церкві правила, а сама усьміхала ся до себе. На ніч змила Гафійцї голову лугом, розчесала густим гребенем волося, що аж вилискувалось; сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Що-б дївка була не гірш за людські.

— Може-б ти новий лейбик надїв, бо старий чисто розлїз ся? — питала вона Андрія і дістала зі скринї єдину його сьвяточну одежу. — Закропи душу ягідками, ковалиха дала...

Андрій давно вже бачив її такою ласкавою. А в неї серце розмякло, в нїй все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки, над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по сїнокосах, співало врештї серце, повне надїй. Усьміхалась доля. Не тільки власна але й Гафійчина. В ногах чулась міць, у руках сила. Чорні жилаві руки були наче з залїза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два днї, потім поїхали. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеть ся. Вона почала готуватись. Полючи на городї в багатого мужика, вона не хотїла брати грошей, а прохала відсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний ґатунок пшеницї. Це на насїня, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятка і сушила на вікнї. Воно здасть ся. Нїщо не могло зробити їй більше приємности, як горсточка насїня, випрохана в путящої хазяйки, або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що опинившись на чужому городї стежила очима, що можнаб узяти на насїня, і оглядаючись, потай ламала кращу маківку, або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хатї завелось багато всяких вузликів із насїнєм — великих і малих — і раз-у-раз щось сушило ся на вікнах.

Digitized by Google

— Куди ти його подінеш? — дивував ся Андрій. — Адже у нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємничо осьміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись... То вже моя голова в тім...

В неділю вона ходила у ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріял, розмірковувала і розпитувала про ціни в лісників.

Вертала до дому задумана, з очима, втупленими кудись у простір, гладила Гафійку по голові і часом усьміхнулась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі, певно баба має гроші та лише таїть ся з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка...

Якось над вечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до відвірка.

— Ти що тут робиш? — поспитала вона її, але глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

— А що тобі таке?

Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, бліда аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпалась, як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась сьвітити сьвітло. Блїде сьвітло ще чорнїщі тіни поклало на її виду; широко відкриті жахом очи заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

Digitized by Google

— Що тобі? Налякала ся? Болить що?

Відповіди не було. Тільки під руками в Маланки тїпалось холодне тїло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланцї заходило в голову, що стало ся з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? де була? Що-ж це, Господи, подїялось дївчинї! Коли-б хоч сказала, коли-б промовила, а то мовчить, як нежива...

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя надходив Андрій. Він був веселий, чи на підпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є... я ще тодї казав... Наїхали і забрали...

Маланка зашипіла на його.

— Де ти волочиш ся?

— Де-ж? На вулицї. Дивив ся, як вели Марка Гущу... наїхали й забрали. Дограв ся. Я-б такого, пане добродзею, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почув ся стогін.

— Цить! — накинулась на Андрія Маланка: бачиш, заслабла. Біжи зараз по Маряну... може відшепче, підкурить чи переполох викачає... не знати, що їй таке. Ну, біжи-ж швидче..

Андрій подався до шептухи.

Маряна мабуть помогла, бо за два дни Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тїкала з хати, щоб не бути в купі зі старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самотї плакала. І думала, думала, аж їй тїсно ставало від думок...

Digitized by Google

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволи скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несьміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно мягке, злоторожеве повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, — Маланка з Гафійкою волочуть курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть до дому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруженя, мягкий пил під ногами замісць стерні, здають ся тепер щастям. А в дома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли-б швидче до дому... не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь у воду — і в мить склепити очи.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієви вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очи, хитають ся, і їй здають ся, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить. Ба ні, таж то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага! то вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробляти, за дванацятий сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сичиш із болю? Ай, ні, таж то окріп збігає.

Сербає юшку Андрій... здають ся говорить щось... у хаті, чи на дворі?..

— Чом не вечеряєш?

Digitized by Google

— Га?
— Вечеряти йди...
— Вечеряй сам... я потому.

Ложки треба по... а-а-а!.. помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова-ж... голова, ледве на вязах здержиш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?.. Подушку взяла-б... ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки-ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки... ніженьки мої... Іже еси на небеси. Хліб наш насушний. А-а-а!.. зорі дивлять ся з неба. Жаби крякають до сну. Блакітна баня спускаєть ся все нижче і нижче... налягає на тіло, гнітить повіки. Так солодко, спокійно... Не встав би й на суд страшний, не звів ся-б і до долі... А небо все нижче, тай нижче... пестить, обіймає... зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась у блакиті, тіло прилипло до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого... небутя... повне небутя!..

Хіба-ж не радощі!

Аж по жнивах показало ся, що зима буде голодна. Посуха тай посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сьміх і горе було дивитись на те, що зажали Маланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців поїли пани. Ще труднійше заробити буде сеї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Ґудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив по під вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору і тепер Ґудзь вештаєть ся без служби, пропиває останню одежу і хвалить ся, що й

Digitized by Google

панови таке буде, як волови. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибку, пане добродзею? — привитав він його з пяним сьміхом. — Лови, лови, може нею подавлять ся ті, що їдять їй. Фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують. А як-же, чорта пухлого дочекаєш ся!.. Сови та ворони там житимуть, поки не завалить ся ік лихій матери. Кажи — наймаєш Гафійку? Ні? Волїєш із голоду згинути, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усїм кодлом, хіба менї що? Знайдемо й другу!..

Він розсердив ся, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличя.

— Гей, ви, фабриканти! Памятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже ме... Але Їудзь дасть дулю, — о!..

Андрій не витримав.

— Ах ти, пянюго, котолупе якийсь, а тобі яке дїло до мене! — кинув ся він до дверей, та Маланка не пустила.

— Облиш! — завижчала вона пронизуватим голосом і засьвітила до нього зеленими, повними злорадої втїхи, очима. — Не займай, скалїчить. Тодї як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— А то-ж...

— На фабрику, кажеш?

— Та же чув... збудують для тебе...

Вона пїдила слова, немов отруту.

Андрія душила злість.

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи — засїяла лани свої? Багато тобі наміряли? Деж ті пани, що ти їм руки лизала?..

— А деж? Фабрику тобі будують...

— Ти знов своє?

Digitized by Google

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла-б у найми.

На Покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найняти ся, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Каховці і пролежав місяць, далї подавсь у Таврію, а звідти опинив ся аж у Чорноморії. Повернув ся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люде не сплещуть. І вона потай від своїх побігла, немов за дїлом, до Кандзюбихи. Показало ся — правда. Прокіп блїдий, аж счорнїлий, від вітру валить ся та все вилежуєть ся, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина від нужі. Куди вже йому женити ся! була думка — заробити хоч на весїля, а тимчасом такий рік випав, що й хлїба не стане...

Сумна повернула до дому Маланка й нїкому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присхне на нїй, як на собацї.

Чим ближче було до Пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійцї. Дух охайности, чепуріня опанував її цїлком — і вона товклась по цїлих днях: двічи побілила хату з надвору і в серединї, що дня підмазувала комин та підводила червоним глеєм припічок.

Digitized by Google

Гафійка мусїла нарізати з паперу нових козаків та квіток і облїпити ними стїни від божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдались перед образами на нитцї, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалєру з червоними рожами під образи — пішли усї яйця, які збирались одно до одного.

Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не що дня міняти сорочку, сама чесала їй голову і вплїтала в коси нові кісники. Осїнними вечорами вона рано сьвітила сьвітло, чепурилась немов у сьвято, і сидячи у своїй охаяній хатинці, часто поглядала на двері, трівожно прислухаючись до гавканя собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часом у день, покинувши роботу, вона висовувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплатя, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на нїй намисто, обсмикувала сорочку, укладала складки спідницї і жалібно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдужно чути — так се бубна. Як тільки з далекого кутка села, під хмарним осїнним небом, розлягалось його глухе дудніня, вона вискакувала на двір, прислухалась, намагалась угадати, в якому дворі справляють весїля і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надїю незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженю, її рухи зробились жвавими, нервовими, а малі чорні очи неспокійно поблискували.

А бубон гудїв. Починаючи з середини тижня ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весїля, або місила болото весїльна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпирала голову долонями

Digitized by Google

і жалібно стежила оком за весїльною процесією, мерзла і не помічала того. Вона несказано дратувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! узяв добро! — шипіла вона з кривим усьміхом. — Буде годувати чужі дїти і жінку нетїпаху... Хіба нїхто не знав, що вона й хлїба спекти не година, їй тільки до хлопців іржати...

— Завязала собі сьвіт за тим ледащом... Рябий, гугнявий та ще й злодій: украв торік лантух жита з току...

За те, стрічаючись із жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: Слава тобі, Господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов телятко...

Час тяг ся.

Вечір за вечером просиджували вони з Гафійкою у прибраній, як на великдень, хатї, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от-от невидко як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в коміркинї, під старим манатям, пляшка горілки, про яку крім неї нїхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни і полошили нічну тишу пяні пісні. Нїхто не з'являв ся. Криві стїни хатинки, випявши боки, моргали по кутках зморщками-тінями, паперові козаки, узявшись у боки, стояли в ряд і мовчки дивились на тьмяне сьвітло лямпки, а чепурні голубки крутились перед образами, пересуваючи довгі тїни крил по низькій стелї. Нудна трівога, мов дерево з насїня, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже нїхто не посватає? Вона перебирала в памяти усїх парубків села — і багатих і середніх, а навіть бідних, хоч довше

Digitized by Google

зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все сподівала ся. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей ти, вайло! — гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла що по дорозі. — Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити до ладу не година? — Кара божа, не дівка — сердилась вона знову: — ти як голову вичесала? Хто тебе візьме таку нечупару?.. — Чого мовчиш? Говорити не вмієш?.. Побачите... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські дїти...

Але помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилїтав довгим зітханям... Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеть ся їй топтати материну стежку... Ой, доведеть ся...

З пониклою, обваженою гіркими думами головою вона прислухала ся до останніх згуків затихаючої в селї весїльної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподіваня...

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать у горі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісти нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть соломяні стріхи, вмиваєть ся сльозами убога земля і не знає, коли осьміхнеть ся. Сірі днї зміняють темнії ночи. Де небо? Де сонце? Міріяди дрібних крапель, мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають до долу і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутять ся тут, над головою, висять хмарами, котять ся туманом, і чуєш коло себе тихе риданя, немов над умерлим...

Digitized by Google

Маленьке, сїре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — і Андрієві і Маланцї, як брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчане. Йдуть тай йдуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов калїки журавлї, що відбились від свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сїрі безвісти...

Тьмяно в хатинцї. Цїдять морок маленькі вікна, хмурять ся вохкі кутки, гнїтить низька стеля і плаче зажурене серце. З цїм безконечним рухом, із цїм безупинним спаданям дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплї сї, — упали й загинули в болотї днї житя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильнїщих, на щасливіщих, немов так і треба.

Немов так і треба...

— А дощ іде... Гобатими тінями у хатнїм присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завданя: — чи прийде коза до воза?

А мабуть прийде...

Digitized by Google

У грішний сьвіт.

Новеля.

Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгіря, ще ніч. Простерла синї крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застиглі, що обступили білу церковцю, немов черниць дитину, і пнуть ся колом по скелях, усе вище тай вище, одні по других, одні над другими, до клаптя неба, що таке невелике, таке тут сине. Бадьорий холод сповняє сю дику чашу, холодні води спадають по сірих камінях і пють їх дикі олені. В синіх туманах гомонить Алма й купають у них сосни свої кострубатії віти. Сплять іще велитні-гори під чорним буком, а по сірих зубцях Бабугана повзуть, мов дим густий, білії хмари.

На дні міжгіря тихо, похмуро. Лиш кволі жалібні згуки монастирського дзвона сумно лунають у долині

Монастир уже не спить. Із келії матушки-ігумені вискочила келейниця і кидалась по подвірю, мов тороплена. Сестра Аркадія, скромно спустивши вії над пісним видом, спішилась до матушки з букетом троянд, іще мокрих від роси. Їй провожали лихі погляди стрічних черничок. Із лїтньої кухнї дим бухав хмарою, а послушниць,

Digitized by Google

в темних одежах, блукали по дворі, ліниві і заспані. В білій капличці, де в камяну чашу стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, сьвічки, запалені кимсь із богомольців.

Дві послушниці гнали корови на пашу. Старий чернець, що лишив ся на парафії з того часу, як манастир сей обернено в жіночий, сухий, згорблений, знищений, немов викопаний з землі, волік ся до церкви. Ледве пересуваючи тремтячі ноги та стукаючи по камінцях патерицею, що ходором ходила в його сухій руці, він кидав останні іскри з погаслих очей у слід коровам та лаявсь:

— У-у!.. кля-аті!.. нагадали... женського п-полу!..

І тикав патерицею у слід коровам.

Послушниці осьміхнулись.

З вікон матушки-касіярки визирнуло на них бліде, винувате обличе з великими підведеними очима, з волосям у безладі, без каптура.

— Се вже знов матушка Серафима бачила привиди, — стиха обізвалась молодша послушниця, озирнувшись із старшою.

В тої блакитні очи сумно всьміхнулись.

Гнали корови високо, у гори, на полонину. Гойдаючи злегка рудими боками, пялись по крутих стежках корови за ними йшли сестри. Попереду молодша — Варвара, міцна, кремезна дівка, за нею Юстина, тонка, делікатна, в чорній одежі, як справжня черниця. Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. На них насувались чорні буки, повиті в жалобу тінний, сиві тумани з дна урвищ, росяні трави, холодні скелі. Над головами котились хвилі холодного, чорного листу. Навіть сині дзвіночки сіяли холод на трави. Камяна стежка, мов тропа дикого звіря, сплітала петлі по боці гори, сюди й назад, усе вище тай вище. Рябі мармурові пні буків злізали з дороги у низ, немов западались і вже стелили темну

Digitized by Google

корону аж під ногами. Цупке коріня сплїталось у клубки й повзло по горах, немов гадюки. Черницї йшли далї. З одного місця їм удалось побачити дно ями, малу церковцю і білі дімочки, де жили сестри. В церковцї співали. Жіночі голоси, чисті, високі і сильні, мов янгольські хори, вели побожну пісню. Вона так дивно гучала під чорним склепінєм.

Юстина стала. Вся тиха, просьвітлена, слухала співу.

— Ходїм, обізвалась Варвара, вже пізно... Матушка-ігуменя звелїла малину збирати, як вернемо з лїса...

Юстина зітхнула.

— Колись і я так співала... поки голос не пропав від застуди... сумно сказала вона.

І понесла у грудях далї, у чорну тишу лїса, ті співи, яких не могла вже добути з слабого горла.

А тиша стояла справдї велика. Камінчик, скотившись із під ратиці корови, або суха гилячка, зачеплена ногою, справляли такий лоскіт, наче щось велике валило ся в горах і розсипалось. Ся тиша дратувала: хотїлось скрикнути, гукнути, хотїлось її налякати.

Де далї попадались уже сосни, старі, руді, кострубаті. Їх довгі галузки спускались у провалля, як руки. По сухій глицї сховзалась нога. Соснові шишки, великі й порожні, котились під ноги, або дивились із трави десятками очий на схилені головки синіх дзвіночків.

— А матушка-ігуменя й сьогодня сердиті, — обізвалась Варвара... Давно помирились із матушкою-касіркою... Кличуть учора до себе матушку Серафиму: — ти, кажуть, знов за своє? Ти знов проти мене бунтуєш сестри? А-а! я знаю, вони тебе більш люблять, аніж мене, бо я, бач, деспотка, мучу усїх, роботою занужую, голодом

Digitized by Google

морю... Я краще з'їм, я собі рибу купую, я все вареня з чайом попила... я... я... Я всім покажу! Я тут ігуменя... Всіх прожену, росточу погане кодло, розвію по сьвіті... А сама аж пожовкла, цілком стукав по помості і каптур, прости Господи, з'їхав на бік... Ну, матушці Серафимі зразу вже ясно, чия то справа. Вона й каже: то все Аркадія набрехала... Кличуть Аркадію. Та очи до долу, голову на бік — і я не я... то десь Секлета... Кличуть Секлету: та плаче, присягавть ся... Потому Секлета при всіх сестру Аркадію брехухою й шпігункою назвала... Мало не бились...

— Та-ж чула... Сестра Секлета погано зробила... Для Бога все треба стерпіти.

Юстина закашлялась.

— Може швидко йдемо?.. — Треба терпіти... Не стерпиш, коли Аркадія на всіх набріхує матушці-ігумені. Та на роботі стояла, та лінуєть ся, а та їсти не хоче за трапезою, окремо в келії свое їсть... а та судила матушку-ключницю, що скупа.. Ну, матушка-ключниця гнівають ся, а обіди ще гірші, охлянеш на роботі... Пересварять ся всі, перегризуть ся, вогнем дишуть одна на одну, усі сердиті... Слова не промовляють до себе, от як Секлета з Мартою... пів року не розмавляють уже... вороги люті... По цілих днях кипить у нас, як у пеклі, прости Господи гріха, а матушка-ігуменя... Ай! як тут гарно!

Послушниці зупинились.

Поки вони злазили в гору, діл западавсь їм із під ніг усе глибше тай глибше, вростав у землю, у чорну безодню, тоді як гори росли, виростали і розгорталисъ. З під сосон, як із вікон, видніліись далекі і близькі гори. Немов острови на морі туману. Вже трохи розвиднілось. Повітре зробилось прозорим та ясним і буки зазеленіли у ньому, як рута. А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, листя спахнуло злото-

Digitized by Google

зеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Здавалось, воно дзвеніло. Рядом курилась туманом важка соснова гора, закурена, спалена вогнем, який лизав іще червоним язиком вершечки пнів. А там знов бук та грабина, затоплені синім мороком ночи, немов повиті мріями, збігали, як драбина Якова, з неба в долину та єднались із далекими тінями гір, прозорими і легкими, як дим із кадильниць. І вся ся гармонія ліній і фарб, сей раїшній сон неба, ся пісня тиші, здіймали душу у небо.

— Яка краса, Господи, — зітхнула Варвара.

— Гарно... а в осени краще, — відповіла Юстина.

Вона любила осінню пору, коли повітря таке прозоре, що гори, здавалось, всувались й стояли, як стіни храма. Ліс одягав ся тоді у жовте й червоне листє, а сонце обертало його у золото й вогні. Їй здавалось тоді, що то сонми священників, у золотих ризах, із палаючими свічками в руках, правлять службу божу, а купи чорних сосон, мов сестри черниці, побожно схилившись, слухають свяиті слова. Вона чула тоді співи.

Вона любила холодні осінні ночи, повні місячного сяйва, коли ревіли в далеких горах олені та справляли смертельні бої, а гірські ліси, як море, котили чорні хвилі, по яких пливла, неначе човен із вітрилом, біла церковця. Так страшно було у такі ночи.

Послушниці рушили далі, а з ними рушили й гори, міняючи форми та фарби.

Корови зайшли вже далеко в перед і треба було їх наздогнати. Ліс усе густіщав, чорнішав. Скрізь пялись сосни, буків уже не було. Стежка ставала прикрішою. Засипана глицею, що віддавала прілим духом, вона перепинялась часом здоровим деревом, виваленим із корінєм, сухим і колючим. Із трави йшов запах чебрецю та діктамнусу.

Digitized by Google

Раз у гущі лїса мигнуло щось і зникло. Наче галячки ожили. То проскочили струнке, тонконогі сарни — і знов же тихо. Знов чорне склепіне та вохкий холод.

— Ти кажеш, терпи... — почала знову Варвара. — А правда-ж де? От хоч би й ти. Така тиха, спокійна, вже рясофорна, а ворогів маєш. Усї знають, що ти недужа, не можеш страви нашої їсти... А матушці-ігуменї кажуть, що ти вередуєш... Хто коло неї впадає, улещує, той ласку має, на роботу важку не ходить. А от тебе посилають...

Юстина мовчала.

Корови заревли, товар мабуть зачули. Тепер полонина була десь близько, треба було спішити. І справдї. Раптом лїс розірвав ся. Сосни немов розступились і обгорнули поляну сьвіжу, похмуру, куди, як на ложе, спадали синї роси. Старезний дуб, посажений серед поляни сьвятим Кузьмою, чорний, кошлатий, немов його заступник, витав із далеку гостий, прохав спочити. Корови бродили по паші, а чорні буйволицї, малі й горбаті, покинувши їсти, повернули до гостий свої волохаті шиї і дивились на них червоними, недобрими очима.

Під дубом варив щось на вогнищі пастух.

Тепер можна було вертати до дому. Та їм не хотїлось. Загріті крутими стежками, наповні гірським повітрем, послушниці були веселі.

— Поліземо далї, на шпиль, — прохала Варвара.

Вона вся зачервонїлась, чула смак волї і зовсїм забула про малину.

Юстина не змагалась.

В горі лїс був густїщий та ще чорнїщий. Гори десь щезли. Настала нїч. Кострубате галузя, мов чорні ведмежі лапи, простягалось над ними, ловило за спини і било по лицї. Варвара з Ю-

Digitized by Google

стиною раз-у-раз кланялись їм, немов приймали благословенє. Засапались, упріли. ледве переводили дух, а лізли далї. Проходили повз галяви з сьвіжо витолоченою травою, де ще сеї ночи лежали оленї, минали невидані в долинї квітки, сірі мхи, якими, як косами, пообростали дерева. Все лїзли далї. Ще трохи... ось швидко... ще...

І раптом стали. Послїпли. Море сьвітла заляло їм очи. Тремтячі, зворушені, розплющили очи. Перед ними лежав той далекий, грішний сьвіт, із якого вони втекли колись у тиху, чорну яму, принадний, веселий, у сяйві, як мрія, як сам гріх. Далеке море одкрило широкі обіймы зеленій землї і радісно тремтїло, немов жива блакить неба. А земля мліла й сьміялась в обіймах, немов уповна коханєм жінка, і блищали на сонцї рядки білих домів, як дрібні зуби у неї, а зелені долини стелились долї, як коси. І вся ся дивна країна пливла кудись у морі, теплого сьвітла, в широкім, необмежнім, блакитнім просторі. З лївого боку важко лежав на землї похмурий Чатирдаг, а з правого — лїзла на небо чортова ступанка Бабугана, нагріті скелї, сїрі і голі, як земля-мати родила.

Послушниці скаменїли, як зачаровані. І тодї як Варвара слухала якісь голоси, солодкі, спокусливі, якісь заклики грішного сьвіту, душа Юстини розпускалась у блакитнім повітрі і співала молитву тим чистим голосом, який не міг нїколи добутись зі слабого горла.

Варвара перша отямилась.

— А наша ж малина! — гукнула налякана, і той вигук скинув їх раптом із гори в долину, під білу церковцю та пісні келїї.

Знов чорний морок, знов море листу, таж сама дорога. І поки мчались крутими стежками, як дикі сарни, сусїдні гори, залиті вже сонцем, зелені й чорні, високі й нищі, скакали за ними,

Digitized by Google

росли і спадали, зникали й з'являлись, щоб гнати за ними. Добігли до церкви.

Снують по подвірю черниці, немов сновиди. Сюди й туди. З келії в кухню, з кухні у келію. Немов шукають, чого не згубили. Сонце вже припікає. Стоять богомольці. Одна черничка гукає другій:

— Сестро Мокрино, неси самовар гостям...

— Неси сама...

І обидві зникають.

Горбата сестра Аноріса сидить уже в крамниці поміж образами, лиха, надута, чимсь невдоволена, немов павук той заснована вся павутинем злости і стежить недобрим оком за ворогами.

Богомольці чекають. Збились у купку. Висока, чорна, поважна, суне в капличку, до чаші з водою, сестра-касієрка. У руці має сачок на довгій тичці, озброєний в хрести, яким буде ловити не рибку, а гроші, що накидали в воду богомольці. Навіть калитку на поясі в неї захища сьвятий хрест.

Зупиняє Варвару.

— Щож ви оце робите? Чом малини досі не рвете?.. Таж матушка-ігуменя...

Мовчать винуваті й хапають ся бігти.

Матушка Серафима спускає очи до долу і стиха каже:

— Знов сеї ночи бачила...

Тепер уже не можна тікати. Матушка-касієрка любить звірятись молодшим. Ті її більш розуміють.

Вона з початку зітхає, втуплює потім підведені очи кудись у простір, у лісову пітьму і сливе шепче:

— Тільки здрімнула — чую — знов він стоїть наді мною. Розплющую очи — а він такий благолїпний, кучері вють ся по плечах, щоки румяні, очи як сьвічі, поклав свою руку на мої плечі тай каже: — „Чого лежиш тут на мойому ложі?

Digitized by Google

Це моя келія, я жив тут довго, спав тут, молив ся"... А мені страшно, вогонь йде по тїлї... Чи не сатана то в образї прекраснім, надісланий з пекла во іскушеніе... Сьвят, сьвят, сьвят... А він нахилив ся, аж кучері лоскочуть... — „Вставай, Серафимо"...

— Матушко, чи не можна б нам самовара? — переймають богомольці якусь черничку.

— Треба-б сестрі Марії... й проходить далї. Сестра Анфіса стає на дверях крамнички.

— Отак... одна на одну скидають... лїниві-ж, Господи! — закидає вона свої телета на черничку.

— А вам яке дїло?

- А таке... Дух лїнощів побіждаєть ся духом працьовитости...

— А про дух сквернословія й забули?... Прочитайте краще для себе... Не дурно про вас кажуть...

— Хай Господь прощає тому, хто лихе каже. А хто казав? Що говорив? Дармоїдки, брехунки... язикозвони... нехай он матушцї-ігумені скажу...

— Кажіть!.. про вас усї знають...

З кухні вискакує сестра Марія. Очи заплакані, червоні.

— Сварились? — цїкавить ся сестра Анфіса.

— Ай, грішка....

— Помирили ся... Три днї мовчали... Аж сумно стало...

— На довго-ж?

— А Господь знає...

— Тут богомольці самовара просять... чаю хотять попити...

— Самовара? Коли-б сестра Секлета... Та деж се Секлета?.. Секле-то! Секлето-о-о!..

Даремне носив ся той цоклик по мертвому дворі, даремно бив ся об лїс, об стїни церковцї,

Digitized by Google

що тихо дрімала на сонцї, вся біла, мов вишня в цьвіту. Нїхто не обізвав ся.

Потихо дзюрчала і спливала у чаші, в капличцї, цїлюща вода, а над нею палали сьвічки, як вогняні квіти.

— Сиджу я, тремчу вся, тягне своє матушка Серафима, соромно так менї, чудно, а він нахилив ся і гласом таким соло одким, таким співочим... Ви сьмієтесь? — раптом остро питав вона черничок, наморщивши чоло і вся збілївши.

— Та ні, матушко... Господи!...

— Ви сьмієте ся.. бачу... Таж то був инок, кажу вам, чернець, а не хто... У-у! невірні, у них на думцї саме лиш грішне... Марш менї зараз малину рвати!.. Геть!.. Не треба менї нїкого... нїчого... У-у!..

І скинувши на послушниць гнївний, болїзний, як у мученицї, погляд, матушка-касіврка підняла у гору довгий сачок, як оборону від напасти, і пішла до каплички.

На ходї вона злегка хитала ся і гугнявим голосом вичитувала:

— Сьвятії безсребреницї і чудотворцї, Космо й Дамяне, посїтїте немощі наша, туне приясте, туне дадїте...

Золоті хрести на держальнї сачка блищали на сонцї...

В малиннику тихо. Хоч сестра Секлета в купі з сестрою Мартою збирали там ягоди, але вони вже півроку не розмавляли з собою.

— А тут були матушка-ігуменя, обізвалась до послушниць, що саме надходили, Секлета — про вас питали... Сердять ся, що мало зібрали малини...

Digitized by Google

Варвара з Юстиною стали на роботу. Вони теж затихли. Самі-ж матушка-ігуменя сердять ся!..

Немов іще тихіще стало в малиннику. Мовчали сестри, мовчки стояли зелені стіни гір, у тишу повилась глибока долина, послана мягко зеленим буком, налита золотом сонця; сім чорних горбів мовчки дивились у глиб, а по них сходили рядками сосни, немов чернечі процесиї. І тільки глибоко, на дні міжгіря, плигаючи з скелі на скелю, ревла і шуміла бистра Алма та розсипала холодні води по каменистому ложі.

Так сумно стало. Ігуменя сердить ся. Всї ті чотири чернички, що кидали мовчки стиглу малину на дно кошиків, зазнали вже гніву матушки-ігуменї. Всїх їх покарано сею-ж зимою. Юстинї згадалась та памятна зима. По цїлих днях й ночах сипав тай сипав снїг і врештї засипав яму. Засипав дороги, засипав лїси, долини і Алму... Від усього сьвіта відрізав... А коли хмари подерлись і сїли на гори, впав із неба холод, неначе гнїв божий... Тріщали з ляку дерева, тріщала церква і вяли сестрички. Сонце сховалось за гори й ходило там десь короткими днями, а в ямі лишилась ніч... Довга, безкрая й сумна, як плащаниця. По цїлих днях горіло в келїях сьвітло, куняли над килимами сестри, згинали спини й псували очи!.. Почались сварки, росла незгода, тяглась ворожнеча, довга, уперта, як ті днї — ночи... Колиж гасили сьвітло й грішне тїло йшло на спочинок, сон кидав очи і замерзав десь у келїї. Не сила було заснути... так було зимно.

По цїлих ночах тремтїли сестрички, а дров не давали... Матушка не звелїла. І от вони согрішили. Вона, Варвара, Секлета і Марта, та ще дві черничкн... Потай, по ночах, порпаючи глибоко в холодний снїг, вони збирали в лїсї сухе

Digitized by Google

ломачів й гріли келії. Дізналась матушка — з монастиря прогнала. Усіх шістьох... Пішли вони з плачем у сніг, у холод, в лихій одежі... Соромно було, жалко... Та вже з дороги їх завернули.... Змилувалась ігуменя-матушка... Дві не схотіли, пішли у сьвіт... Від тоді і голос пропав у неї, як застудилась.

— Не знати, де тепер Ганна, що не схотіла вернутись? — подумала в голос Юстина.

— Я бачила її, як їздила в город, — обізвала ся Марта. — Заміж уже вийшла. Чоловік слюсар, вона крамничку має... Така весела, здорова... Згадати, каже, не можу...

— А от Марія померла... царство небесне... — зітхнула Варвара.

Всі теж зітхнули й замовкли.

— Одні кажуть, що з горя, а другі, що застудилась, бривши глибоким снігом — кинула Секлета.

Ніхто не відповів їй.

Знов тихо стало. Тільки гнуло ся малинове стебло та дощем падали ягоди в кошик.

— Чого воно так, скажіть мені, сестри!.. — загадала Варвара і аж очи зробила великі. — Як перше люде спасались, то й добро людям робили... а от тепер.

— Все від Бога... Не судіть, то й вас не осудять, — строго сказала Юстина.

Всі розуміли, на що Варвара натякає.

— Та годі вам! — гукнула весела Секлета. — Лови, Варваро! — і пожбурнула в неї стиглою ягодою.

Варвара розтулила рота, та ягода не попала.

— Ну, тепер, ти! — і полетіла малина у рот Секлеті.

— Добра малина? — обізвавсь із боку знайомий голос.

Digitized by Google

Як із землї виросла сестра Аркадія з пісним обличєм, із побожно згорненими на животї руками.

Нїхто не обізвавсь до неї.

— А я ще й не кушала... Дух чревоугодія побіждаєть ся... — і бачучи, що її не слухають, сестра Аркадія криво всьміхнулась і нишком подала ся далї.

— Христа продала-б, — сказала Секлета.

Вони вже кінчили роботу, коли прибігла келейниця.

— Несїть швидче малину... та йдїть усї до матушки-ігуменї... кличуть...

— Ну, щось уже буде! — подумали сестрички.

Кривульками вєть ся біла дорога з манастиря сьвятого у грішний сьвіт. Пнуть ся над нею гори, шумлять старі буки, клекоче в долинї Алма...

Сонце було вже низько. Зеленим вогнем горіло на ньому верхівя буків, блищали, як срібні кольони, пнї й блукали під ними їх легкі тїни. А там, де сонця нема вже, лїзли у небо темні стїни, а з них, глибокі й чорні, дивились холодки.

Йшли по дорозї сестрички. Схилені голови, очи червоні, клунки на спинах, ціпки в руках. По переду Варвара, за нею Юстина, а там дві иньші, що рвали малину. Брели із раю у грішний сьвіт, не стямившись, не спамятавшись. Так це все швидко скоїлось! Біда заскочила їх, як дощова хмара. Юстина ще й досї тремтїла, у неї все ще стояла перед очима висока чорна матушка-ігуменя: жовті мішки скачуть під злими очима, ціпок тремтить у руцї, золотий хрест плигає по

Digitized by Google

грудях. „Де малина? Пожерли?!.. Малина моя де?.. Розпутні!.. Геть звідси!..“ Сестра Аркадія з пісним обличєм подає матушці святу водицю, просить напитись... „Геть із очей... Геть звідси!.. Всіх прожену... я... я...“ Хлюпає вода на поміст, ціпок ходором ходить, хрест скаче на грудях і скачуть мішки під очима...

Потому хаос, щось невиразне, чого й згадати не сила... убогі клунки з убогим манатєм... тремтячі руки... сльози черничок... слова потїхи... крадькома, потай, щоб старші не бачили — і під ногами дорога, довга, ганебна... А мізок немов сокира рубає: пожерли? геть звідси!.. Навіть дерева шепчуть у чорних верхівях: „пожерли?.. геть звідси!“...

Лиця в Юстини горіли і жаль пік у грудях. Якась малина!!..

Сестра Варвара ступала твердо, уперто, немов рвала пута. Зсунула брови, стисла уста і ціпком стукала в землю. Ні разу не стала, не озирнулась. Уся постать казала: далї від раю, близше до грішного сьвіта...

По заду — вороги. Йшли мовчки, самотні, немов стїною розділені. Навіть їх тїни нарізно пливли по дорозї.

Сестра Юстина була прибита. Не мала сили нїчого забути. Вона не забула своєї келїї, тїсної та тихої, як домовина... Вечірніх тїней, тремтячих від сьвітла лямпадки... Малого віконця, яке містило в собі високі гори, і чисте небо, і ясне сонце... прекрасний сьвіт божий... Її душа не могла раптом порвати побожних мельодій, чистих і гарних, як янгольські хори. Забути солодкі молитви на камяному помостї, в кутку темної церкви... Чорних сестричок, що йдуть рядами... Усього того, до чого звикла. Що з нею буде? Куди подітись? В широкому, чужому сьвітї, від якого

Digitized by Google

відвикла. Куди веде ся біла дорога, що плете петлї у горах, чужих, невідомих, холодних?

А лїс мовчав. Мовчки йшли сестри і кожна з окрема несла свої думи.

Раптом щось їй причулось... Ні, то причулось...

Так жалко, так сумно, душа спливає сльозами...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

Ласкавий голос... Хто се промовив? Тепло, сердечно, мов сонце вечірнє? То їй почулось....

— Сестро Секлето, де заночуєм?

— Сестричко Марто!..

Невже то промовив до ворога — ворог?

Навіть Варвара здрігнулась і стала.

Вони озирнулись.

Сестра Секлета лежала на грудях у Марти і чорні плечі її тремтїли від плачу.

— Прости!

— Хай Бог простить!..

Юстина глянула на Варвару... Блїді уста в неї затремтїли, як у малої дитини.

У Варвари текли з очей сльози...

Щось важке й болюче підкотило ся Юстинї під серце, раптом тїсно. Зробилось так легко, так радісно, як іще нїколи. Вона стояла і несьвідомо шептала: сестричко, сестро...

І це маленьке слово, промовлене так щиро ворогами отут, на дорозї у грішний сьвіт, слово, яке вона тисячі разів повторяла досї холодними устами там, у манастирі, раптом набрало для неї якоїсь незвичайної краси, якогось особливого тепла і співало в душі, як пісня.

Вона немов у перше промовила: сестро... сестричко...

Воно їх єднало краще, міцнїще, як досї... Від нього розступались чорні бори і не страшним став той невідомий, далекий, той грішний сьвіт..

Digitized by Google

Всїм стало легко. Всї обіймались.

— Сестро Секлето!..

— Сестричко Марто...

Їм усїм хотїлось як найчастїще казати те нове слово, мов тільки знайдене, просте і рідне.

Їм усїм хотїлось узятись за руки і йти так далї, в згодї й спокої...

— Сестро Юстино...

— Сестро Варваро...

Сонце ховалось за гори і чорний морок вставав із мертвих борів. Та то байдуже, бо вони знали, що там, у долинї, куди простують, сьвітить іще сонце та бєть ся хвиля живого житя...

1904. Чернигів.

Digitized by Google

Під мінаретами.

(Оповіданє).

Як оцинив ся Абібула сьогодня в ранцї на кладовищи, він і сам не міг би сказати. Завжди в ті днї, які кінчались великим благанням Аллаха, молодий дервіш був сам не свій. Його тїло наче втрачало вагу і з легка тремтїло, душа ставала прозорою, мов вода річки, на днї якої бачиш каміня, або як скло, що дзвенить від кожного руху. Йому не хотїлось сьогодня робити, і він не пішов до шевця, а подав ся отак, навманя й забрив на кладовище. Злазив на гору, руду, спалену, вкриту сухим бадилям, засажену густо надгробниками. Минав сїрі плити, поточені дощами та вітром. Поли його халата розвівав вітер і закидав на надгробники, що стояли сторч, немов здіймали у гору камяні чалми і фези. Здавалось, мерцї пробили тверду шкаралущу землї і посїдали поплїч у бурянах. Розбиті плити лежали долї, засипані пилом, заплутані у будяки та павутиня. Камяні голови валялись окремо. Мармурові скринї над значними покійниками, з пишними арабськими написами, над якими працювала фантазія поетів, теж мертвих уже, пообсипались та завалились від часу. Абібула знав, що поле смерти, розлоге, запущене, дике, немов розвалений город, немов руїна

Digitized by Google

руїни, помагало йому забути землю і зняти душу у небо. Щоб мати радість, яку давало єднання з Богом, треба настрою. І от для сього він йшов серед мертвих, які вже певно тїшились разом. Підняв блїдий вид і підведені очи до синього неба і тихо співав іляги [1]).

Ах, колиб Ізрафіл [2]) швидче взяв його душу, вратував від гріхів, від шкідливих багацтв землї, від зазїханя на чужу працю! На що ти дуриш себе цїм сьвітом? Хіба-ж можна не вмерти, хіба-ж є спосіб утїкти від савану й житя дочасного на чорній землї? Душе, з тобою завжди Ізрафіл!.. Страшний міст Аль Сірат — неминуча дорога нам усїм, та хто пройшов через його — матиме вічну утїху...

Абібула йшов далї. Його жовтий халат летїв за ним і обгортав надгробники, червоний фез горів на сонцї, як дикий мак, а очи блищали вогнем. Словами пісні він плакав над грішним сьвітом, бо тепер хаджі [3]) навіть забули дорогу чести, шейхи — своїх батьків, а судї правду і справедливість. Учений софта ходить у зневірі, народ відкинув праву науку, а люде письменні не кращі за його. Ось який жах панує на нашій землї!..

Побожні пісні гойдали Абібулї серце, розкривали як чашу, в яку мала сплинути нинї ласка Аллаха.

Бідний робітник, що зазнав із малечку нужду та горе, що бачив, як сильні пригнїчують слабших, багаті бідних, і скрізь панує неправда, дивився на сьвіт, як на загадку. Що все те значить? Сам він не знав, не міг сказати, а другі з його сьміялись, називали „афузом“ [4]). Усї були

---

[1]) Духовні пісні.
[2]) Ангел смерти.
[3]) Ті, що їздили в Мекку.
[4]) Юродивим.

Digitized by Google

певні, що з хлопця нїчого не вийде. І справдї Абібула міняв ремісників одного на другого і все кидав науку. З початку помагав батькови тесати надгробники, далї покинув, став мідником, а відтак опинивсь у шевця. Так сяк скінчив науку, був уже майстром. Сього було мало, його се не вдовольняло. Ну, що кому з того, що вмів пошити черевики? Що від того перемінить ся в сьвітї? Що дасть йому? Для тїла — він потребує так небагато, для душі нїчого тим не придбає. Одна надїя — Аллах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить й загріє журливу душу. Абібула рвав ся до нього. Вступив у науку до відомого шейха й зробивсь дервішом.

Абібула вийшов на гору і сїв спочити. Під ногами в нього, за кладовищем, лежав у долинї Бахчисарай. Збита маса домів, камяних стїн, черепицї, тополь і мінаретів. Той самий хаос, та-ж гущина, теж кладовище. Сумне, сїро-жовте поле смерти зливалось із морем дахів, що блищали й переливались на сонцї червоною, зеленою й сїрою черепицею, немов турецький килим. На високих, білих стїнах дворів, що ховали від людського ока жінок, спочивали галузя жердель та горіхів, або вів ся по них гнучкий виноград. Розкішні здорові тополї, густі, аж чорні, високо шуміли понад дахами, а струнке мінарети, мов білі кипариси, пялись іще вище, немов намагались перерости їх, немов купали в блакитї неба жовтий півмісяць. А далї, на виднокрузї, простяглись гори, руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні мертві й безлюдні. Круглі, здорові скелї лежали на них, як велитенські чалми. Житя клекотїло в низу, в глибокій долинї, а тут стояла тиша. Тут було небо, тепле, блакітне, в якому пливла і співала душа Абібули. Йому тут було радісно й добре...

Дервіш сидів так довго. Врештї підняв ся. Згадав, що Мірем прохала віднести батькові чотки

Digitized by Google

до яких він так звик; хапаючись у ранці в крамницю, він їх забув. Абібула обіцяв сестрі се зробити і тепер поспішав, щоб застати батька в крамниці, поки він не пішов до кавярні. Абібула спустив ся з гори.

Тепер він йшов вузкою, покрученою вуличкою, немов коридором, повним каміня та мягкого пилу. З обох боків здіймались брудні, високі стіни, з щільно замкненими фіртками, з домами, які дивились на нього глухими стінами, або чорними вікнами, з кратами, як у темниці. На частих заломах попадались зграї собак і дітей — хлопці, з червоними головками, як сироїжки, дівчатка в барвних халатах, із тоненькими кісками під золотим фезом. Вони все бігли з кухлями до фонтанів, із галасом, писком, звоном посуди. Часом, під білими стінами, тихо просувались жінки, завинені в біле, мов білі черниці, і раптом щезали у фіртках, як привиди. Інколи розривали ся стіни і відкривали вузенькі ходи, як шпари, в яких з'являлись на мить хвилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі блакітного неба. Потому знов йшов вузкий коридор. Часом з'являвсь несподівано у фрамузі стіни фонтан, весь покарбований написами з корану, обліпленій весь дітворою. Дзвінко спадала вода у мідні кухлі, весело дзюрчала живим струмочком. А далі знов була тиша, дивна тиша мертвого міста, в якому доми стояли, немов надгробники, а фіґури жінок лякали, як Лазар, що тільки встав із гробу, завинений ще у білий саван.

Посеред вулиці тихо ступав сумний дервіш й побожно згинавсь до землі, щоб підняти з дороги камінчик, о який могла-б натрудити ноги коняка. Сонце пекло.

Чим ближче підходив Абібула до вулиці, де була крамниця батька, тим виразніще вуха його ловили гомін життя. Немов дика орда наступала

Digitized by Google

на город і ґвалтувала тишу стуком копит об камінь, скрипом арб і риком худоби. Коли-ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпучим. Правда, він звик до сього, але сьогодня се розбивало настрій. Вузку, покручену вулицю, глибоку й каменисту, як дно висхлої річки, тїснили крамниці, маленькі, темні, немов закопчені димом печери. Скорійш намети, аніж будинки. Тут усе робилось на вулиці. Гладкі „Фурунджі“ по пекарнях, у високих фезах, із закачаними по лікоть руками, місили прилюдно тїсто, а у великих печах палав такий вогонь, що аж на вулиці ставало душно. Шевці, підобгавши ноги під себе, ледви помітні з за купи товару, гаптували капці сріблом та золотом. Низки червоних капців, як стигла перчиця, висїли на дверях, а постоли, мов сьвіжі пиріжки, сушились рядками здовж тротуарів. Блищала мідна посуда, як золотий вівтар. й тремтїли під молотом майстра нові мідниці. Прискав вогонь у горнї й грала вогнями мідь.

— О-ой май-ляй-мі! — верещав тенор продавця масла і немов дражнячись із ним, як та папуга, свое товк рознощик цукорків:

— Каперл-е! каперле-е!..

Таца на голові в нього, а не струснеть ся. Висїли в ятках баранячі туші, з синіми жилами, з білим зистиглим салом, із роями мух над ними. З чорної кузні ніс ся пекольний стукіт і виповняв повітря. Шкварчали, пищали й синім чадом курились смачні шашлики, отут, під голим небом, біля фонтанів. Шмигали під руки, із стиглою морвою, малі Татарчата й цьвірінкали, мов горобцї:

— Пшкен дут! пшкен дут!..

Всї руки залиті в них соком, як кровю. На зеленому сїні, з горових полонин, із запашними квітками, лежали старі Татари у білих чалмах

Digitized by Google

й ждали купцїв. Запах свїжої кави мішавсь із запахом часнику. Бряжчали філїжанки. Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все. Все щезло. Потому, як із туману, почали випливати поважні мули, в зелених чалмах і в довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках, а там — цїлі гори черешень і абрикосів, помідорів й цибулї; слїпили очи мідні коновки, довгі, як сурми, на плечах суворих сїльських Татар, що грубим, сердитим голосом, немов дрова рубали, хвалили своє молоко:

— Вар-сют-вар...

Дзюрчали десятки фонтанів, лящали та щебетали всїлякі птахи у клїтках попід піддашям, свистїв стругом бондар, що тут, у чорній печері, повній лїщини й запаху лїса, робив обручі. Вихилявсь за кожним разом із крамниці й купав на сонцї свою білу бороду, червоний фез. Сохли здовж стїн великі вила і наставляли засмалені кінцї, немов волячі роги. Арабські лїтери повзли по вивісках, неначе павучі ноги. З вулицї не своїм голосом кликано спраглих по лїмонад:

— О-ой буали... пек татли!..

І простягались у той бік руки.

З вікон каварень стирчали, як лїс, цибухи, і струмки синього диму повзли, як змії.

— Громадський „деллял“[1]), завішаний весь дукачами на продаж, намагавсь усїх перекричати.

Блищала на сонцї черепиця дахів, свїтились вікна в мечетах, пашів нагрітий камінь, горіли, як маки, фези, кричали птахи і продавцї, дзвенїв металь по кузнях, без перестанку дзюрчала вода, запирав віддих у грудях запах шкури, кави, та часнику, брязчала посуда, шкварчав шашлик, душив усїх пил — і в сьому пеклї життя, у сьому

[1]) Оповістник.

Digitized by Google

хаосї фарб, лїнїй, пахощів, згуків, у сїй неможливій тїсноті — проскакував часом, занявши всю вулицю, новий фаетон під білим парасолем, із елегантними европейцями, як щось чуже, негармонїйне, й зникав за хмарою пилу...

А в горі, над тим бурхливим морем, із високих білих мінаретів, серед блакітного неба, лунав протяглий жалібний спів муезінів: прийдїть, достойні, на поклін Богу, прийдїть по ратунок. Не має Бога, опріч Бога і Магомет його пророк...

Абібула ледве розглядів батька. Старий Сулейман, у білім халаті і білім таке[1]), так притулився до надгробника, що його трудно було відріжнити від каменя. Очи йому вже не служили і навіть окуляри не помагали. Проте він не кидав своєї роботи й зігнутий, скулений, у богомільнім настрої, довбав із корану сьвяті слова. У чорній пащі крамниці стояли рядками надгробні камінї, розмальовані й білі, у фезах, чалмах, тюрбанах, немов там зібрались поважні гості. На лядї спав робітник. Закинув голену голову, відкрив беззубий рот і простяг босі ноги. Зсохлий, зморщений, жовтий, він скидався на мерця, над яким скоро буде стояти один із надгробників.

Сулейман дуже зрадїв, діставши чотки, — без них він був як без рук. Кинув роботу й почав оповідати синови останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай: мула Смаїл, такий достойний, багатий, імам і хатіп[2]), прогнав учора єдиного сина Рустема. Батько не міг врештї стерпіти, що син бунтує народ проти духовенства, пише книжки, в яких ні слова нема про Бога, сьміється з давніх звичаїв і навіть із корану. А що найгірше — нанявсь у каварню до ефенді

---

[1]) Літня шапочка.
[2]) Піп і проповідник.

Digitized by Google

Мухтара, який з мулою у сварці, і з сьогоднішнього ранку подає гостям каву.

— Кажуть, мула Смаїл лихий на сина, що не хоче сватати Шерфе́, хоч батьки замінялись уже словом, — сказав Абібула.

— Ах, молодь, молодь. Се-ж бейнамаз[1]), тай годї!.. Крий Боже мати такого зятя. Великий Бог, — Алла ікбер! — закінчив старий Сулейман своєю любимою приповісткою.

Був саме час, коли Сулейман ходив на каву. Надівши чалму та взявши в руки чотки, він подався до каварні ефенді-Мухтара, яка була лиш через дорогу. Вже трицять лїт він що дня у такий час відвідував її. Абібула подався за батьком.

Каварня торгувала сьогодня добре. Всї хотїли на власні очи бачити, як син такої відомої в містї особи розносить каву, мов простий наймит. Тому в каварнї було аж тїсно. Хазяїн поїхав у Симферопіль і гостям служили Рустем та хлопець Бекір, тонкий, високий і клановухий.

Рустем був трохи блїдий, хоч удавав веселого. Служив він гостям не дуже зручно. Проте всї його кликали, кожен намагавсь, щоб він подав каву.

— Рустеме! нам кави!..

— Ха-ха!.. Рустем, неси до нас!.. — То ми тобі служили, тепер послужи нам.

— Ми всї служимо один одному, — осьміхався Рустем.

В кутку сидїли якісь селяне. Скромні, похмурі, немов чужі горожанам. Сулейман вступив із ними в розмову. Вони оповіли, що привезли хорого, одержимого злим духом — „меджіна". Вже пять лїт не ходить, із того саме часу, як

---

[1]) Такий, що не виповняє приписів ісляму.

Digitized by Google

мало не згорів на пожежі. Сьогодня на Азізі будуть молитись дервіші, то може виблагають йому полегкість.

— Алла ікбер! — зітхав Сулейман і слухав далі.

Бекір задовольнив своїх гостей й підсів до них.

— Ну, скоро підеш у москалі? — жартували ті з його.

Бекір зацмокав та закрутив головою.

— Втечу... зароблю гроші — й гайда до Стамбулу...

Очи в нього спахнули й червоні вуха сьвітились на сонці.

— Ч-чорт його знав! — гарячив ся Бекір: — служи у війську, коли дають „домуз“ (свиню) їсти. Розумієш, хитрий який: зварить із свинини юшку, мясо дає своїм, а юшку нашим: на їж!.. Ч-чорт його знає...

— Селям алекім! — привитавсь новий гість. — А де Рустем?

— А, Джіафер! — радісно скрикнув Рустем й побіг на зустріч.

— Так се правда? Ну, розказуй, як було діло...

Рустем потяг його в куток.

— Все розкажу... потому. А тепер маю до тебе справу...

— І я до тебе в справі. Знаєш, Осман зрік ся грати у твоїй комедії. Як дізнавсь його батько, який зміст пєси, так і насів на Османа. А той дурень злякав ся й не хоче грати.

— Ну, се байдуже, десь знайдемо другого.

— Завзялись на нас старі. Таке робить ся, що страх. Вони нас каміням ладні побити. От побачиш, що наша вистава так не минеть ся.

— Пусте... тут, знаєш, могила тільки поможе. Після смерти старих піде все краще, —

Digitized by Google

потїшав його Рустем. — А моя справа така: сьогодня приїхав із села один вірний товариш. Треба через нього післати книжок. От ти-б і приніс, бо менї не можна кинути службу.

— Добре. Я принесу. А ти приходь завтра, треба порадитись.

Рустем мусїв покинути товариша: нові гостї вже його кликали.

Та не встиг він поставити на стіл філїжанку, як хтось гукнув знову:

— Рустеме, тебе Айшé кличе.

Рустем враз зблїд і філїжанка затремтїла в його руках. Здержуючись, щоб не побігти, він вийшов на вулицю. Його небога, восьмилїтня Айшé, перегнувшись над важким кухлем із водою, лукаво клїпала до нього очима та моргала фарбованими бровами. Вони зайшли в подвіря, і тут, у темному закутку, Айшé дістала з під ватованого халата зібганий папірець і подала Рустемови.

Рустем так хапавсь прочитати, що мало його не роздер.

„Я вже чула про твою біду, Рустеме, — читав Рустем надряпане напів писаними, напів друкованими літерами. — Та не журись. Господь милосерний. Так, як ти зробив — ти зробив найкраще, і я твоя вірна Мірем. Коли-б ти знав, що нинї стало ся. Батько побачив у мене каламар і перо. Так на мене кричав, що я плакала, і досї очи червонї. Побив каламар і викинув перо, а сам побіг сердитий і забув чотки. Та я мовчала, хоч добре знаю, що в коранї того не стоїть, аби жінка не сьміла писати. Тепер пишу батьковим пером. Було-б менї, коли-б дізнав ся. Твої книжки читала аж двічи. Хоч менї страшно (від твоїх думок), та ти не сьмій ся. Я хоч не вчена, проте чую, що твоя правда. А що ти не схотів брати Шерфе, то зробив добре. Вона сьміють ся з тебе і не кохає.

Digitized by Google

Сьогодня Абібула буде молитись, а батько поїде. Мати лягає рано. Прощай. Хай звеселить зір твій Аллах. Твоя Мірєм".

Коли Рустем вернув до каварні, щоки в нього горіли і все тїло стало туге і легке, як мяч. Гостей, як і перше, було багато. Старий Сулейман поскидав капці, поклав ноги у білих панчохах на софу і пахкав із довгого цибуха. Він справляв тут свій кейф. Абібула вів тиху розмову з приїзжим мулою, а в кутку, серед синього диму, викладав свої погляди гостям балакучий Бекір.

— Ч-чорт його знає! — низав він плечима, і очи в нього горіли, а вуха сьвітились на сонцї. — Ч-чорт його знає... Пішов я учора в садок у ханський палац, а там — розумієш — сидить їяур на лаві і обняв чужу жінку, наче свою... Тьху!.. погань... Нї, в нас сього нема... Магомет не велїв... У Стамбулї сього вже не побачиш, ой нї... От тільки зберу трохи грошей... Я бідний... Батько, розумієш, й сам не має що їсти... А тут плати... Бакшіш, давай... і скрізь бакшіш. І до війська беруть... Ч-чорт його знає...

Рустем далї не слухав.

День відійшов. Трівожний, неспокійний, в ясній одежі і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем — і стало тихо. Спокійна, тиха, як богомільна черниця, з'явилась ніч. Замовкла сїра земля, здрімнули хати, тополї і поле.

Сумно, безлюдно в сьвятому місці — Азізі. Пишні „тюрбе" — мавзолеї самітно сїріють на полї, між будяками і грузом, важкі, великі, байдужі, як ті сьвяті та хани, що спочивають під ними. Чорною купою заснув на землї монастир — „текє", а над ним стоїть мінарет, як білий

Digitized by Google

привид. Не сплять лиш цьвіркуни і фонтани та кліпа очима-зорями небо.

Легко, мов тінь пливла, ступав по Азізі Абібула. Немов бояв ся топтати місце, полите кровю сьвятого. А може до сього місця торкалась нога Аджідер-мелек-султана, коли він, у давню давнину ще, ніс свою голову по під пахою та поливав кровю шлях до могили. Кожен раз, коли Абібула тихими ночами простував у текé на молитву, він уявляв собі людину без голови, з крівавим горлом, а з під пахи у неї дивилась на нього страшними очима відтята голова.

І кожен раз, як і тепер, було йому страшно, і серед тиші калатало серце. Властиве, се було добре. Він сам викликав ту уяву, оберігав той страх і той настрій, ворушив його немов болючий зуб. Він хотів, щоб душа в його гойдалась, як хибкий човен на морі, тремтіла, як лист на вогні, щоб стала прозорою, легкою й могла злинути в небо. Так щиро він прагнув єднання з Богом.

Абібула підійшов до текé; ще нікого не було. Скрізь тихо й темно.

Абібула став під тополею. Чекав. Дививсь на зорі і вбирав у себе таємну тишу сьвятого місця. Йому було так добре, в голові трохи крутилось, душа сподівалась розкоший молитви і тріпала, як птиця, крилами.

Нараз від стіни відділилась біла фігура.

— Ахшам хаїр олсун[1])!..

— Ахшам...

Те „ахшам“ брата, тихе, як нічне шелестіна тополї, здалось незвичайним, таємним.

Дервіші помалу збирались.

---

[1]) Добрий вечір.

Digitized by Google

З морóку ночи, як із туману, випливали фігури у довгих халатах, у білих чалмах, мовчазні й поважні.

Ахшам! Ахшам!.. шелестїли слова, як сухе листя й гинули серед ночи.

В вікні текé блимнув несьмілий вогник.

Тихо ступаючи, гордо пройшов у текé шейх[1]), високий, пишно зодягнений. Пішов, подивив ся і знов вернув до дому. Нї до кого не обізвав ся, нїхто до нього. Він тепер постив і дав зарік мовчати.

Серед тиші чутно було, як десь далеко торохтїв віз.

Дервіші сходились. Кидали слово — два, тихо, пошепки й мовкли. Дзвінко дзюрчала вода. Високі тополї все шелестїли. Білїли в темряві чалми і бороди.

Підкотивсь до текé віз і став. Коняка форкнула. Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало.

— Меджін... меджін... — хтось сказав стиха.

Зняли слабого на руки і понесли у текé. Ноги висїли в нього безвладно, як перебиті.

Знов стало тихо. Усї чекали. Абібула не зводив очей з текé, над яким здіймавсь мінарет, мов білий привид.

Та ось усї стрепенули ся. В вікні мінарета мигнула тінь і зараз розлїг ся спів муезіна — сумний, скрипучий та жалібний.

Всї знялись із місця.

В теке було темно. Тільки коло міграбу[2]), де стояв шейх, горіли дві прості лямпи. Низька, закопчена стеля, темні килимки на помостї, нерівні, колись іще білені стїни, холодне сперте

---

[1]) Старший дервіш, ігумен.

[2]) Вівтар.

Digitized by Google

повітря — скоріш нагадували запущений склад, ніж дім божий. Ряди стоптаних капців, полишених біля порога, насичали повітря їдким запахом поту. Люде ставали рядками і прикладали руки до вух: ми слухаєм, Боже!.. Почалась звичайна мусулманська відправа і скоро скінчилась.

Тихо, босими ногами, підходили дервіші до шейха, вклонялись і сідали долї в кружок... Ноги під себе, плече до плеча, у тісне, братерське коло. Абібула чув теплі плечі своїх сусїдів. Йому здавалось, що його тїло розширилось, зросло праворуч і ліворуч, аж ген далеко, й тремтїло, немов жива каблучка. Горде обличя в шейха стало поважним, наче застигло. Очи спустив до долу, дивись, здавалось, на бороду. Усї мовчали. Так тихо стало... Сьвітло притьмарилось, і брудні стїни тїснїще зсунулись. Віддаль безвладною масою лежав недужий.

Усї чекали.

Раптом, як із одних грудей, почав ся спів. Повільний, розмірений, скупий. Слова гупали в пісню, як цїп на току, окреме, виразно:

— Ла-іль — Ал-ла...

Монотонно і безконечно, наче великі годинники рахують хвилї:

— Ла-іль — Ал-ла...

Абібула прижмурив очі. Голова в нього хитаєть ся в такт пісні і слова йдуть за словами, немов верблюди в пустині.

— Ла-іль — Ал-ла...

На один голос, у такт, без перестанку, без передишки. Все тіж слова, усе той темп.

Так тягнеть ся довго. Минають хвилї, години; здаєть ся, днї цїлі проходять. Він уже не чує ні власного голосу, ні свого тїла, ні тїла сусїдів. Всї вони злились разом, в одно суцїльне тїло, у один спільний голос, який веде пісню, довгу,

Digitized by Google

скучну, монотонну, немов машина помпує воду, або слова хтось ниже на безконечну низку

— Ла-іл — Ал-ла...

Не то скучно стає Абібулї, не то спати хоче ся. Щось налягло на мізок. А проте Абібула чує, як там десь глибоко, у грудях, на самому днї, зерно по зернї, крапля по краплї, збираєть ся сила, росте, зміцняєть ся. І знов йдуть, як хвилї:

— Ла-іль — Ал-ла...

Сумно так стало в текé; бліді обличя немов застигли, а в серцї щось неспокійне, там щось ворушить ся... Клубком котить ся в грудях, бере за горло. Хочеть ся крикнуть: ти один, Боже, всесильний, могучий, в тобі вся радість, у тобі надїя... Ти один, Боже! о Боже!..

Хтось хлипнув, не здержавсь...

— Алла!..

І збудив назбирану силу, всїх зняв на ноги.

Тремтить в Абібули тїло і горять вуха. Розгойдана душа рветь ся хвалити Бога, тягне з собою тїло. Щось у ньому є. Якась пружина. Велика радість. Побожний рух.

— Немає Бога, опріч Бога!..

Плече з плечем, знов тїсний круг, братнє коло. Вінок із халатів та з білих чалм. Радісно пісня вирвалась із грудей.

Ля ілля ге — іль Алла-ге...
Ля ілля ге — іль Алла-ге...

Жива каблучка уже хитнулась. Раз у той бік, раз у другий. З початку плавко, поволї, у такт, немов тихі вітри хитають колом, немов лагідні хвилї гойдають водні лїлеї. Схиляють ся чалми в честь шейха, гойдаєть ся мозок як у колисцї, душа бажає розгону й де далї зростає рух. Здаєть ся, вітри міцнїють, підхоплюють коло.

Все швидче тай швидче. Зростає пісня... дужчає голос, обличя сяють. Білі халати надулись від вітру і мають поли. Поклони все глибші, все нижчі. Тїло згинається у двоє, вється як вуж, китиці фезів скачуть по чалмах, а слова пісні злились у крик:

— Е-ге-лла!.. е-ге-лла!..

Росте той крик, скаче, мов по драбині, все вище, як дикий звір у горах, тягне з собою тїло, захоплює дух.

— Е-гге-лла!.. е-гге-лла!..

Блїді обличя скривились, тїло бється у корчах... Абібула плаче. Хлипають другі... Вже не стає сили, знемога...

Та ось потїха. Мов упала з неба. Високий тенор почина пісню — веселу, бадьору, ясну, як англольський спів:

Юджé султáним
Дердé дермáним —
Шу тéнде джáним
Ху де мек істер-гу!...

— Гу-у!

З десятків грудей вихопивсь радісний поклик.

— Гу-у! Один! Ти один, Боже, великий Боже, даєш лїк там, де вже нїхто помогти не зможе... Душею й тїлом прагну сказати, що ти один! Г-у-у!..

Дика радість хапає за серце... Абібула чує, як нові сили, великі, незміряні, виляла та пісня у його члени. Вони всї скачуть, радїють усї славлять Бога... Плигає тїло в шалених рухах, хвилюють груди і скаче голова, залита потом, а крізь заплющені очи він бачить небо, усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, білі лїлеї... Горять... цвитуть... лїтають... Цїлий дощ цьвітів,...

Digitized by Google

Льлють пахощі в груди... Трудно так дихати... Він уже не може співати, він ледве встигає за всіми:

— Гал-гай!.. ай-гай!.. ай-гай!

Всі — одно тіло, що скаженіє у рухах, всі — один голос, що славить Бога:

— Ай-гай... ай-гай...

А пісня бадьорить, а пісня льлеть ся, як із неба, весела, радісна, чиста, мов ангел співає.

Хтось плеще в долоні... От хтось сьміеть ся — ха-ха!

Алла!

Швидче, пруткіще, всі разом... Останнім духом... Рештою сил.

Хай-хай... Живий... живий... Бог живий...

Крик скаженіє, гарчить, як прибій моря, як лютий пес... Бють китиці Фези, мотають ся голови, підлигує тіло, танцюють перед очима зелені круги й хитають ся стіни текé у славу Аллаха...

— Живий... живий... живий...

Ох, яка радість... ох, яке щастя.... Небо розкрилось... Ангелів видко... мають уже крила... Аж плакать хочеть ся... сльози душать за горло...

— Ай-хай... ай-хай!..

Танцюйте, радійте!..

Море бушує і ревуть хвилї і лізуть на берег, щоб усе затопити.

Тоді простяг шейх руку і одним згуком утишив хвилї. Всі стихли, спинились, блїді, схудлі, зівялі, мов тіни. Всі сїли. Ноги під себе, плече до плеча. Знялось між ними біле рядно, й недужий, волочучи ноги, наче павук, підлїз під нього.

Ще веселїще заспівав тенор, іще бадьоріще. Немов до танцю. Водить смичком по нервах, лоскоче серце. Ожило тіло. Розгойдане серце здійма нові хвилї, високі, сильні. Нема їм впину. Тіло все скаче, як на пружинах. Абібула не може

Digitized by Google

спинитись, не має волї. Чужа якась сила вхопила тїло, бє, крутить, волочить. Тїло нїмїє, тїло зникає. Десь щезло. Дух підняв крила, летить й поривається...

— Аа-хай... ай-хай!..

Швидче... ще швидче... Гей, швидче... До Бога... живого... єдиного Бога...

— Хай-хай!..

Мов із пуги ляскає-плеще співець у долонї, жене, підгоняє, бадьорить, сьмієть ся. Летить його пісня, як вихор. Росте божевіля. Плазують круг ряден тїла божевільних, як у перелогах. Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличя застигли, як у мерцїв. Кланцають зуби. Крик переходить у лемент.

Тремтить теке́, хвилює сьвітло, скачуть по стїнах налякані тїни й хмарка білої пари висить над колом. Ось-ось паде блискавиця, ось-ось ударить грім, розколе стелю і божа сила ввійде в слабого.

Вона вже тут: хвилює рядна, здіймає в гору, немов тумани й безвладний калїка стає на ноги. Встав, твердо ступає, виходить із кола.

Всї камянїють. Стало ся чудо. Блискучі очи, повиті млою, застигли як скло.

Врешті хитнулись... Як пяні...

— Живий! — гуркоче грім із грудей.

— Хай!.. Хай!..

Радість велика. Щастя. Руки шукають обіймів. Хапають за плечі, за шию. Крик рветь ся з грудей. Не крик, а буря.

— Алла!.. Хай-хай!..

Гарчять. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Труть ся лобами. Гавкають голосно, часто:

— Гав... гав... гав... гав...

Як дикі звірі, як стадо шакалїв.

Щезла сьвідомість. Повна нестяма. Шаленість.

Digitized by Google

І знов, як над бурхливим морем, простяг шейх руки і кинув глухо, протягло:

— Гей-х-х-х!..

Хвилі ущухли і стало тихо.

Абібула підняв долоні і потер чоло, обличя. Немов прокинувсь. Обвів усіх зором і скрізь побачив здивовані очи.

Всі мов питали:

— Що було? Що сталось?

Потому зняли руки до Бога і втомлені, тихі, розбиті, зітхали:

— А-мінь, а-а́мінь, а-а́мінь...

Жалібно, ревно, як сплакані дїти.

Відправа скінчилась.

Було вже пізно. В далеких оселях співали півні. Тиха, холодна ніч обняла землю. Біліла стерня попід горою, і чорні круглі тюрбе́ важко вкривали кістки сьвятих та ханів. В чорному небі кліпали зорі.

Знов тихо ступав Абібула по сьвятому Азізі. Нїс у серці радість, у голові мрії... За ним повзли поволї, як тїни, гуртки дервішів.

Абібула навіть не стямився, як опинився біля дому. Його вивів із задуми чудний якийсь згук. Немов фіртка скрипнула, чи клямка брязнула. Хто-б то міг бути? Батько поїхав із дому. І рівночасно побачив на вулиці тінь, що мигнула під муром і швидко щезла. Що-ж то за знак?

В дома, здаєть ся, всї спали.

Джіафер сподївавсь гостей. Він умисне трохи ранійше зачинив свою крамницю, щоб мати час усе доглянути, бо вже пів-року, як в його домі не було хазяйки: він розвівсь із жінкою. Кожен раз, коли домашні клопоти потребували його уваги та забирали у нього час, Джіафер думав про

Digitized by Google

свою розведену жінку, хоч не жалкував, що так стало ся. Найбільш нагадували йому жінку хати, прибрані по европейському. Там, окрім закратованих вікон, нїчого не було східного. Отсї віденські меблї, образи, статуетки, так гостро заказані кораном, книжки і альбоми — все се недавно ще викликало у них незгоду. Щира мусулманка, яка знала страх божий, вихована у давних звичаях та забобонах, вона не могла вибачити чоловікови гаурських приим, вважала його мало не зрадником. А він, купець, що раз-у-раз мав дїло з ріжним народом, їздив по чужих землях, побував за кордоном, захопив ся блиском та багацтвом европейської культури, правда більше зовнїшної, і вважав своїм обовязком, обовязком осьвіченої людини, приєднатись до неї, або, що найменче, не цуратись її. Жінка не подїляла чоловікових поглядів і нарікала, сварилась. Коли він хотїв, щоб вона ходила по вулицї з відкритим лицем, або щоб показала ся знайомим мущинам, які були у його в домі, вона казала, що він не любить її, що він ламає завіти корану та завдає їй сором перед людьми. Джіафер не бажав її силувати. Він визнавав за жінкою більші права, нїж дає їй іслям, і тим тільки сердив свою правовірну дружину. Ріжниця в поглядах та смаках довела врешті до того, що вони обридли одно одному і мусїли розійтись. На щастя, дїтей не було в них. Джіафер тодї зітхнув вільнїще. Веселий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молодї більш поступової тай відводив тим душу. З Рустемом сприятелював ся особливо. Вигнаний батьком, Рустем навіть у кінцї оселив ся у нього. Натура глибока, суцїльна, Рустем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша: той його слухав та мало-по-малу втягав ся у роботу гуртка.

Digitized by Google

Сьогодня Джіафер був лихий. Зі спектаклем, уже зовсім готовим, щось не ладилось. Джіафер надавав йому велику вагу, бо ся новина для Бахчисарая безперечно викличе багато всяких розмов, зворушить думку, особливе через те, що мали виставляли Рустемову пєсу, в якій зачеплено так багато болючих сторін мусулманського житя. Все вже готове, і ось тепер несподівані перешкоди.

Проте Джіафер не переставав клопотатись біля вечері. В кухні вже щось шкварчало. Він сам поставив на стіл свій любимий коняк. Він не крив ся, що вживає заборений трунок. Огрядна постать Джіаферова, вся в чесучі, відкритий румяний вид із горбатим носом, привітна усьмішка сірих очей немов веселили осьвітлену хату. Та гостей щось не було. Ну, Рустем — той не швидко поверне з роботи, бо каварню замикано пізно. Але щож другі? Наче в відповідь на се застукано до дверей і увійшов Абдураїм, молодий мектебдар (народній учитель), шкільний товариш Рустемів, сухий, схорований, жовтий, а за ним іще двоє молодих софт[1]).

Не встигли гості привитатись із хазяїном, як у дверях з'явив ся відомий на весь город ефенді Мустафа, у чорній візитці, рябому лейбику, завішаному брельоками, та з закрученими вусиками на блідому виду. Тонкий, верткий, висмоктаний, він говорив якимсь надірваним голосом і без потреби сьміяв ся. „Ну, чого сей прилїз?“ — скривив ся Джіафер, видимо нерадий.

— Ха-ха! — сьміяв ся Мустафа, і китиця на фезї в нього метлялась. — Дами наші прогнали мене. Марія Петрівна і Ольга Іванівна. Приходьте, кажуть, пізнїще... підемо в сад... pour passer le temps... весело буде... ха ха!..

---

[1]) Софта — семинарист.

Digitized by Google

І за кожним разом, коли вимовляв із неможливим акцентом французькі слова, повертавсь на всі боки та позирав на присутних.

Ефенді Мустафа розвалив ся на стільцї і зараз почав розповідати дрібні новинки, які займали його товариство. Він дуже чванив ся тим, що бував у поліцмайстра, нотаря та начальника почти, хоч там із його сьміяли ся та гордували ним.

Розмова чогось не клеїлась.

Абдураїм більше мовчав або притакував, Джіафер видимо нетерпеливив ся, очікуючи Рустема, а софти уважно розглядали альбоми.

Коли врешті показав ся Рустем, Джіафер зразу налетїв на нього.

— Знаєш, яка неприємність? Белял зрік ся віддати нам шопу під театр. Послухав репетицію і сьогодня принїс свою відмозу.

— Через що?

— Боїть ся... Небезпечне, каже, дїло; що люде скажуть...

— Щож тепер дїяти? Доведеть ся шукати десь инде.

Рустем був дуже стурбований.

— Ви таки думаєте виставляти пєсу? — обізвав ся Абдураїм.

— Конче. Або що?

— Я б не радив сього робити. Ви висьміваєте в нїй наше духовенство... занадто гостро ставите жіночу справу.

— А ти думаєш, що се шкідливо? — глянув на його Рустем.

— А вже ж шкідливо... Наш народ держить ся поки що іслямом, слухає своїх імамів і поважає їх. А ви хочете зруйнувати його сьвітогляд, його віру, хоч замість того нїчого рівноцінного не даєте йому... Народ треба раньїш підготувати... Дайте йому перше добрий мектеб, відповідний но-

Digitized by Google

вим педагогічним вимогам, зробіть його письменним, дайте коран на татарській мові, бо арабської він не розуміє й через се темний...

— Чекай, чекай! — захвилював ся Джіафер. — Мектеб — діло добре, та ним усього не зробиш... Ти кажеш — ісламізм, коран. А коран каже, що жінка нижча від мущини, що вона тільки для нього й сотворена, що її можна бити... У нас жінка в неволі, закутана, як маграмою[1]), нашими-ж забобонами, темна, безправна... Її треба вивести на шлях культури, зрівняти в правах із мущиною...

Слово „культура“ було любимим словом Джіафера, яке його трохи пянило, від якого очи в нього починали блищати і йому робило ся тепло.

Ефенді Мустафа вмішав ся в розмову: наморщив чоло і віддув губи.

— Ще Бокль написав книжку „Про залежність жінки“. Жінка, каже Бокль... жінка не повинна залежати від чоловіка... ха-ха!.. Laissez faire, laissez passer!.. Ви подивіть ся на нашу Татарку: нігті нафарбувала, спустила до пят штани, закуталась, як та копиця... Брр!.. От наші дами... Charmant!..

Він заскакав на стільці, аж китиця від феза на йому заметлялась і забрязчали брельоки.

Рустем поглянув на нього зі злістю.

— Мілль, а не Бокль... Нічого Бокль такого не писав.

— Ах, pardon!

— Не мектеби поможуть нашій відсталости, — звернув ся Рустем до Абдураїма, — бо що з того, коли народ читатиме байки про сьвятого, який по смерти біжить із головою по під пахою,

---

[1]) Маграма — жіноче покривало.

Digitized by Google

а справжня наука — боротьба з темнотою. Мулли держать народ у темноті, бо їм се вигідно... Мулли затримують поступ, той сьвітлий день, що сяє вже европейським народам. Проти них і треба бороти ся... Нам треба будити думку... Треба показати, як живуть инъші народи, що вони не невірні, але старші брати, треба будити сьвідомість... Біда, що нас мало, роботи багато, а ворогів іще більше... Ну, та поборемось. Будемо творити літературу, орґаніґувати інтелїґенцію, мійську і сїльську, визволяти жінку з неволі... Покажім народови, хто йому ворог, хто друг... От европейцям — тим легше: у них жінка товариш, помішник мущині, а у нас... Ну, я вас питаю, чи багато знайдеть ся наших Татарок, щоб зважились прилюдно хоч би відкрити лице, або навчились писати?.. Коли я одружусь...

— Не зразу, не зразу, — гамував Абдураїм; треба рахувати ся з тим, що батьки наші живі ще, що народ правовірний... Не знаю, чого ви нападаєте на іслям. Його тільки погано розуміють... Коран треба толкувати не так, як досї, а відповідно новим дослїдам науки. Тодї одпаде усе те темне, проти чого обурюєтесь. Про се вже писали і Касум Емін і Самі-бей.

— Давайте нам літературу. Давайте Байронів, Шекспірів, Ґете!.. й ми станемо поруч із иньшими, ми увіллємось у сїмю культурних народів, — кричав Джіафер, загрітий суперечкою.

— Як будуть у нас нові мектеби, коли матимемо багато осьвічених учителїв — мугалімів, тодї в нас усе буде, не зараз, а буде, — стояв на своїому Абдураїм, і його винищений й заляканий вид, із виразом затятости та обмеженя, навіть кривив ся.

— Панове, ну, що вам мужик? Ведь ето Ґорковскій тіп... Ха-ха!.. Де наша татарська інтелїґенція? У нас нема її. От подивіть ся: у рус-

ских — нотар, дами, начальник почти... Tout le monde! Цїле товариство. Се я розумію, а мужик.. Ха-ха!..

— От, їй Богу, я вірю що людина походить від малпи! — сьміяв ся Рустем, міряючи оком ефенді.

Але той немов не розумів і тільки сьміявсь, так йому подобалась та вільна думка.

— Знаєте, messieurs, Спенсер був великий учений, йому можна вірити!.. Ха-ха!..

Розмова де-далї ставала палкійшою. Софти були на боцї Рустема. Гості загрілись супереч-ками і серед диму папіросів та випарів кави зняв ся такий гармідер, що нїхто гаразд не розбирав, хто за кого й за що стоїть.

Джіафер гаряче обороняв потребу оригінальної літератури та перекладів европейських письменників. Татари мусять знати, як і чим живуть европейцї, які в них ідеали, які напрямки.

— Виробляйте лїтературну мову, спільну для всїх Татар... Годї нам говорити на рїжних мовах. Се анормально, що кримський Татарин погано розумів те, що пише казанський, а письменника з Тифлїсу не всї можуть читати в Оренбургї, або в Баку... Спільна лїтературна мова і сильна, в европейському дусї лїтература — от мій девіз!..

— Не забувай, що ми вже робимо де що в такому напрямку, — гарячив ся Рустем. — Згадай, що було лїт двацять перед сим! Опріч аль-корану та його коментарів, народ нїчого не знав. А тепер по наших селах не рідко знайдеш простих сьвідомих Татар. Вони знають, хто вони й чого хотять...

— Ов, чи багато таких! — кричав Абдураїм. — Не буде багато, поки в нас будуть старосьвіцькі мектеби з допотопними методами, поки не переробить усього учитель...

Digitized by Google

Серед гамору й крику ніхто не помітив Бекіра. Молодий хлопець причаївсь за порогом й з цікавости висунув голову в двері. Потому насьмілив ся, переступив поріг і, підобгавши ноги, сів долі в куточку. Він весь обернув ся в увагу, очі в нього блищали, а вуха, червоні й великі, ще більш настовбурчились, немов боялись пропустити хоч слово з розмови.

— Ти чого тут? — помітив його Джіафер.

— Та... я до Рустема .. Нічого, нехай потому, — благав він, немов бояв ся, щоб його не прогнали.

— Вставай, Бекіре, сідай з нами до гурту, — кликав Рустем.

— Ні... ні... мені й тут добре... — мотав головою Бекір, засоромлений в край та весь червоний.

Он сидить Азія долі і не хоче встати на ноги! — сьміяв ся Джіафер серед загального реготу.

— А ми її зведемо, посадимо на европейський стілець.

Але сеє було не легко. Азія соромилась і ні за що не хотіла розігнути підобганих ніг.

Так і лишилась у кутку.

Тільки коли знов знялась розмова про осьвіту жінок, Бекір весь стрепенув ся і навіть устав.

— Е-е... розумієш... — заікнувсь він, пророк не так казав... Я навчу жінку писати, а вона мене зрадить... Напише до другого: приходь (хай лежить слово моє під каменем)... І буде тому гірше, а ніж би наїв ся болота... Гріх буде, зле... Ч-чорт його знає! Магомет дав закон... Держи його, поки не вмреш. А так — ні, зле... Ч-чорт його знає...

Бекір хвилював ся, заікавсь і червонів.

— Ти не рівняй жінки до чоловіка... Аллах, як творив чоловіка, то сказав йому дивитись

Digitized by Google

у небо, а жінці — в землю... Так усе на сьвіті: — що краще — мущина, що гірше — жінка. Літо — мущина, а зима жінка... День знов — мущина, а ніч жінка... Не дурно-ж поклав так Аллах... Ч-чорт його знав...

І він розводив руками та блискав очима, щиро дивуючись Алахови, що все так мудро розклав.

Гості сьміялись.

Тільки ефенді Мустафа зразу надув ся. Його ображало, що якийсь наймит, бідний міщанський парубок, устряв до розмови, як із рівними.

Він раптом витяг годинник та забрязькав брельоками.

— Ой-ой! — заверещав він: а мої дами чекають... Марія Петрівна і Ольга Іванівна... Ха-ха!.. Adieu messieurs!

Заметлялась китиця на фезі, брязнули брельоки, мигнув рябий лейбик — і ефенді щез за дверима.

— Ну, на що ти кликав ту малпу? — обурив ся на Джіафера Рустем.

— Хто його кликав? Сам уліз, як скрізь і завжди. Він теж, бач, стоїть за культуру.

По відході ефенді всім стало легше. Навіть Бекір насьмілив ся і сів на стілець.

Розмова велась вільніше. Сьміливі речі Рустема, найбільш гарячого та поступового, розворушили всіх. Бекір уперше чув такі речі, грішні, зухвалі, і був приголомшений ними. Він боронив ся, стояв на своїому, упертий, немов ослюк, і мало не плакав, коли міцні, здавалось, як мур, основи старої віри хитались і падали під новим словом. Се просто не містилось в його голові. Очі в нього горіли безсилим гнівом, а вуха сьвітились немов рожеві мушлі.

Гості розійшлись пізно, а Рустем із Джіафером усе ще вели розмову. Рустем турбував ся.

Що значить, що й досі не дають йому школи? Йому хотілось пожити та попрацювати ще на селі, між сільським людом, а тут він мусить гаяти час та подавати в кавярні каву. Не на те-ж він скінчив медресе, дванацять літ був софтою.

Червоний досьвіток глянув у закратовані вікна, коли вони скінчили розмову. Лягати було вже не варто. Рустем вийшов на вулицю, щоб осьвіжити голову, і його стріли перші промінї сонця. В долинї лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще синї абрикоси дрімали на білих стінах, а літе мінаретів, залитих сонцем, здіймавсь до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим, з'являлись муезіни, як чорні духи тих білих веж, і приклавши побожно руки до вух, збудили тишу жалібним співом. Високо, над сонним містом, несла ся дика музика, як передсмертні риданя грішних, й лунала по рудих скелях, іще темних й холодних...

А сонце вставало.

Спектакль таки відбув ся. Надаремне Джіафер бігав по місту, шукав будинку під сцену, йому не вдалось його знайти. Одні відмовляли, боячись тої не зовсім безпечної вигадки, у других шопи були тїсні і невигідні. Джіафер мусів купити дощок та поставити сцену у своїому садку. Народу зібралось дуже багато, чого нїхто не сподївав ся. Йшли ремісники, робітники, купці і навіть хаджі, бажаючи на власні очи побачити, як далеко сягнула сьміливість Рустема, до чого дійшли гріх та розпуста.

На другий день весь Бахчисарай аж клекотїв. По всїх кавярнях, крамницях і навіть на вулиці тільки й розмови було, що про Рустема. Сотнї правовірних повторяли його імя, оповідали,

Digitized by Google

дїлили ся враженнями, судили. Найбільш хвилювало те, що в пєсї осьміянний був мулла, темний визискувач народу, який цїлком не розуміє духа ісляму та дбає тільки про свій „закя́т“ — десятину. Усї від разу пізнали в ньому відомого в городї впливового муллу Ібрагіма. Зміст пєси, окремих подій — переходив із уст в уста, зміняв ся, розвивавсь та зростав у лєґенду. Хаджі аж скреготали зубами. Коли-ж се видано! В тому мерзотному творі дочка богомільних батьків, забувши давні звичаї й закон Магометів, скрізь безсоромно ходить із відкритим лицем, допоминаєть ся прав, добиваєть ся осьвіти і заганяє батька в домовину. А її коханець бунтує народ. Се-ж уже розпуста! Він хоче зробити ґяурів із усїх правовірних! Він сам невірний та бейнамаз!..

Всї жалкували муллу Смаіла, що мав на старість таку потїху з сина.

Тихого Абібулу не можна було пізнати. Скрізь бігав і скрізь підюджував. Збирав правовірних і навіть казав, що забити Рустема не гріх. Краще хай гине одна душа, нїж народ.

За те молодь була цїлком захоплена, зворушена. Збиралась гурточками і сперечалась. Старі й правовірні кидали на неї недобрим оком.

Молодих особливо вразило те, що сказав Рустем по спектаклї. В своїй промові Рустем вияснив становище мусулман, занедбалість їх та темноту й закликав до осьвіти, до европейської культури. Щось нове, не чуване, про що тільки догадувались та нишком мріяли, було сказано прилюдно, палко, з вірою — і викликало справжнїй вибух. На другий день Рустем не мав відбою від нових знайомих, що стискали йому руку, тріпали по плечах, хвалили та прохали книжок.

Чутка про незвичайні подїї дійшла й до Мірем. Уже з лихого настрою батька, з його бурчаня, з окремих фраз — вона догадалась, що

Digitized by Google

з Рустемом щось сталось. Але що? Сидячи долї у своїй хатї на повстянім килимку, Мірем ламала голову над тим питанєм, не мала сили спокійно шити. Трудно й нудно вишивати якісь квітки, коли серце таке не спокійне. Крізь закратовані вікна лило ся сьвітло в низеньку хатину, мигтїло на злотоглавах по стїнах і лиш дратувало. Там, за мурами, де воно сяло на волї, всї знали, що сталось із їй Рустемом, тільки вона, найближча до нього істота, гризлась сумними думками в сїй старій клїтцї.

Мірем дивувалась. Нїколи перше, поки не знала Рустема, ся маленька хатина не була для неї тїсною. Їй було добре й просторо, як у гнїздї тепло, у сих мурах, у тїсному подвірі. Там днями цїлими стояв холодок, дивилось синє небо крізь виноградне листя й дзюрчала вода фонтана. Вона могла від рáна до вечора поратись біля квіток, що розкішно кущились поміж каміням, і зовсїм не почувала туги за сьвітом, за невідомим житєм, що кликало її тепер із поза сих білих, високих стїн. Колиб мати дізналась, що з нею робить ся нинї, то певно сказала-б, що то лихий дух — „джін“ ввійшов у неї, бо перестала вплїтати в коси сьвяті амулєти. Перше, у ті недавні часи, вона була щаслива. Любила свої кросна, з під яких снувались довгі рушники з чудними візерунками, втїшалась тихим теплим гнїздом, вистланим килимками та старими гризетами, обкладеним подушками по турецьких канапах, любила веселих подруг, коли вони збирались на лáфу[1]), та щебетали, мов горобцї коло зерен. Усе се минулось. Кросна стояли сиріткою, хата здавалась темницею, а веселі подруги пустими й темними. Своїми розмовами та книжками Рустем вкинув

[1]) Бесїда.

Digitized by Google

у душу її нове зерно, що зросло там як дерево, зацвило тугою, вродило думи й нові бажання. Їй усе хотілось знати. Знати, як живуть люде, що вони думають, чого хотять, які краї на сьвітї, дерева, зьвірі, як місяць ходить навкруг землї. Ніхто їй сього не міг сказати, тільки Рустем. Він тільки один був такий, що міг здійняти із вікон крати, розвалити мури та вивести її з них у ширший сьвіт. Вона тягла ся до нього, як квітка до сонця. І ось тепер її мучили думки, що з ним, яка нова пригода трапилась йому, що навіть батько, мовчазний завжди, клене його імя та ходить, як ніч.

Мірем відсунула роботу. В хатї було душно і трудно дихалось, низька стеля гнітила. Мірем устала, поправила свій рожевий фез із дукачами і вийшла у двір. Вона не знала, що їй робити, як довідати ся про Рустема. Чи не піти куди? А може поспитати матїр? Нї, мати тепер варить їсти і не любить, щоб їй заважали, тай якось ніяково звертатись до неї. Може-б піти куди?..

Тим часом вона без мети блукала стежками брукованого двору, як у клїтцї, й сама не знала, що їй почати. Колиб хоч Айше побачити та передати лист. Та Айше певно ганяє десь по вулицях і її трудно знайти. Раптом щось калатнуло у фіртку. Чи не вернувсь Абібула? а може батько?

— Хто там! — поспитала Мірем.

— Ти в дома, Мірем?

— А! Се Шерфе! — зрадїла Мірем і побігла на зустріч подрузї. Може вона що чула!..

Закутана в біле, як привид, вскочила у двір Шерфе і почала розвиватись. Гарна, чорноока дївчина вивинулась із фереджé, немов метелик із капшучка, і засьміялась. При зведених чорною фарбою брівках й румяних лицях її зуби блищали, немов намисто.

Digitized by Google

— А що! а що!.. ти гнівалась на мене завжди, коли я сьміялась із Рустема, а тепер воно й вийшло... А що!..

Мірем поблїдла.

— Що-ж вийшло?

— Моя мати така рада тепер, що я не за Рустемом, така рада... Добре, каже, сталось... Ах, які гарні квітки!.. Де ти таких дістала? Батько каже, що відколи живе на сьвітї, ще такого не було... Ти вже скінчила вишивати рушник? Коли-б ти знала, я його бачила...

— Кого?

— Що мене сватає. Він має багато овець і гарний сад. Приходив до батька, а я з вікна й зирнула. Гладкий, здорові вуси... З села. Ну, я й не хочу... Далеко.

— А що-ж той... Рустем?

— Ах, Рустем!.. Ха-ха!.. Знаєш, вони з Джіафером поставили із дощок буду... таку, в якій тютюн сушать... Скликали людей — багато народу і не дали їм їсти. Ха-ха!.. Ну, слухай... Джіафер посивів і став муллою..., а Алї перебрав ся за його дочку й забув певне надїти фередже... Так із відкритим лицем і показавсь поміж люде... Джіафер каже: закрий лице, а Алї каже: не хочу. Ну, певно, тож був таки хлопець, а не дівчина. Джіафер сердить ся, а Алї плаче... А Рустем перекинувсь у Халїля і забив чоловіка... ха-ха!..

— Як! забив? — скрикнула Мірем.

— Ну, певно не влучив, бо на другий день бачили того чоловіка на вулицї. Йшов собі живий і здоровий...

Він не забив!..

У Мірем відійшло серце.

Ну, се ще не так страшно, що на Рустема розгнівались мулли та старші. Аби йому нїчого не сталось.

Digitized by Google

Шерфе не вгавала.

— А на кінці Рустем знов став Рустемом і тоді казав людям, щоб усі зробились ґяурами, наплювали на Магомета та їли свинину...

Щоб їли свинину?

— Еге... ха-ха!..

Мірем не вірила. Се справді вже щось неможливе. Ну, та хвала Аллахови, біда не така ще велика.

Подруги посїдали попід фонтаном, і поки він співав їм свої тихі пісні, вони живили ся всякими ласощами, яких Шерфе завжди носила повні кишені.

— Шерфе!

— Що, Мірем?

— Тобі ніколи не впадало на думку, що ми, жінки, живемо по хатах, як птахи у клітці?

— Ні. Або що?

— Не всї так живуть. Широкий сьвіт, а у йому більше ґяурів, ніж нас. У них жінка на волї, куди схоче — ходить, із ким хоче — говорить...

— Вони-ж ґяури, а ми правовірні...

— Вони теж вірять в Аллаха. У них жінці і до мечету можна..., вчити ся можна... Ти не хотїла-б учитись, усе знати, все бачити...

— Ха-ха! Я вже училась, як була малою. Доволї.

— То не така наука, як у мектебі... Я часом сижу і думаю... Слухаю, як біжить ося вода з фонтана маленьким струмочком... біжить кудись далеко, через город, поле, через лїси... така весела, жива і бачить ріжні краї, всяких людей, знає, куди сонце сїдає на ніч і звідки встає місяць... Я хотїла-б бути струмочком.

— Ха-ха! Чудна! А менї добре й у Бахчисараї.

Digitized by Google

— Знаєш, я заздрю вітрови. Як бачу, що він біжить хутко, гне наші тополї, летить над землею й співає пісню, я думаю: чом я не вітер...

— Ха-ха! вітер! Він тільки пил здіймає з дороги... Тобі скучно, то й думки лізуть у голову... Ти в дома засиділась... подруг забула. Чом не приходиш? Приходь... Не довго може будемо в купі. Певно таки віддадуть мене за того вусатого дїдька, що має вівцї... Ха-ха!..

— Що?

— Скучно менї буде за Бахчисараєм. Тут менї весело, тут усї мої подруги... Ах, ти не бачила, яку одежу пошила собі Умі...

Шерфе запалила ся й заторохтїла, немов горох. Сьміх дзвенїв у горлї, наче дзвіночки. В одну хвилину вона наказала стільки, що Мірєм ледве зібрала до купи.

Вона зацїкавила навіть Мірєм.

Врештї зібралась до дому. Схопила фередже і влїзла в нього, як у шкаралущу. Тільки очи блищали між білим полотном.

— Лишившись сама, Мірєм заходилась писати листа. Хоч операція ся не зовсїм безпечна, та тепер се найзручнїйше зробити: мущин нема в дома, а мати варить їсти. Мірєм витягла каламар та клаптик паперу з під софи і сїла за лист. Пальцї в неї не дуже слухались, слова розлазились на папери, як раки.

„Хай тобі пошле радість Аллах та має у своїй опіцї, — писала Мірєм. Ти мене десь не жалїєш, Рустеме, що так довго не пишеш. А я турбувалась, бо не знала, що там із тобою. Тільки чую: бейнамаз, а за що — не знаю. Тепер пуста Шерфе розказала про все, а менї так жалко, що не могла сама усього бачити. От тільки не знаю, чи добре ти робиш, що радиш їсти свинину. „Домуз“ створіня нечисте, і я його нїколи не їла-б.

Digitized by Google

Теж слава Аллахови, що ти не влучив та не забив чоловіка. Може він і дуже розсердив тебе, та все-ж битись не слід. А мені знов біда трапилась. Не лякайсь, не велика. Мати застала за твоїми книжками і пожалілась батькови. А батько давно був сердитий, що я не хочу носити амулетів у косах. Він дуже сердив ся і навіть побив мене. Книжок не забрав, бо я сховала. Я тепер краще ховаю і каламар"...

Стукнуло щось... почулись кроки... Мірем ухопила шитво та накрила писаня. Серце в неї завмерло і очи поширшились... Знов тихо. То певно прохожий пройшов попід вікнами.

„Велику радість мала учора, — писала вона далі. — Абібула приніс цукор у папери. Я прочитала той клаптик. Там пишуть, що наша „киз" (дівчина) — Бедрієв — ханум учить ся десь у великій школі. Хоч я ніколи не буду така щаслива, та радію за неї. Хай і між нашими будуть розумні жінки. Більше вже нічого не зрозуміла. Видко, що писано не для дівчат"...

— Мірем!..

Мірем жахнула ся. Схопила й прикрила мокре писаня до серця. Десь мати кличе. Засунула швидко під софу всі причандали і кинулась із хати.

Скоро вернулась. Витягла зібганий лист і знов писала.

„Як мені душно, як мені тісно тут, колиб ти знав, Рустеме! Нікому я тут не потрібна, бо я не хлонець, а „киз". Батько лиш знає свого Абібулу, а за мене згадає тоді, як треба кричати. Мати про те лиш гадає, щоб швидче випхати заміж. Приходь, Рустеме, і забери мене. Або скажи, я сама піду до тебе. От я не знаю, що вже говорю... Бувай здоров. За тебе благає Аллаха твоя Мірем".

Digitized by Google

В кавярнї повно. Всї ляди — вікна, відчинені настіж, весело сяли у чорній пітьмі. Сизий дим люльок вилїтав із вікон і, осяяний сьвітлом, несїв, як хмара. Безладний гамір, брязк філїжанок, білі чалми, червоні фези й міцний запах кави. Дзвінкий сьміх гостей, зпрілі облнчя, лїс цибухів, вогники в люльках і бренькіт струн — усе се змішалось разом. Ляпали карти грачів, блищав підний казан із чорної печі, грали вогнями скляні картини — весела Мекка, пишна Медіна й величний Стамбул. Бренькав веселий „сантер“[1]) й заливав хату гомоном струн. Кавярня блищала в темряві ночі, як велика ліхтарня, гудїла, як рій. Стрункий Бекір, в одній сорочцї, заголив руки по лікоть, фез зсунув на тїмя і бив по струнах із таким завзятєм, що не чув навіть, як його кликали. Рустем уже сам розносив каву. Поважні хаджі, з ногами на низьких софах, із подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блїдий як мрець, тільки блимав очима. В кутку пив каву Абібула. Молодь кидала кости гучно сьміялась. А Бекір грав. Бив струни, торгав, тупав ногами, крутив головою, заплющував очи — і під буденні розмови про цїну фруктів або фасолї — тоненький голос співав про милу, про муки серця, фонтани слїз, тонкі дївочі кіски.

Ах, — ті красуні!

Твої брови гнуть ся як дуги,
А вії стріли пускають,
Білії груди крамницї відкрили,
А щічки медом торгують...

— Ха-ха! — реготала молодь і навіть безвусі хаджі ховали усьмішку у білі бороди.

[1]) Цимбали.

Digitized by Google

Рустем був щасливий. Мірем написала, що готова піти з ним хоч на край сьвіта. От колиб тільки дістати мектеб — і він її вирве із пекла. Вони будуть щасливі. Він перестане служити сим товстопиким хаджам, що сидять по канапах, важкі й непорушимі, немов мішки з мукою. Він буде робити любиме дїло, готувати нове поколїня до нового житя. А тим часом жваво і зручно розносив дрібні філїжанки і вив ся поміж гостями, як вюн. Тому сказав слово, там засьмївв ся, встряв на хвилинку до гурту і знов варив каву.

Молодь зібралась в окрему купку. Там йшли розмови про недавній спектакль.

Якийсь сїльський челядник згадав про свого муллу. Той, як почув, що сталось у Бахчисараї, то так налякав ся, що кинув правити десятину. Ще може з голоду згинути.

— Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш відповідати! — гукали до нього звідси.

— Овва! сьвіт не завалить ся, як стане менче одним муллою!..

— Він буде годувать його дїти...

— Ха-ха! — сьміялась молодь.

— Не тепер дасть відповіди, то в день останнїй, — заскрипів Сулейман. — О! як затрубить тодї сурма і прочитає Аллах книгу в його лївій руцї!..

І скинув злим оком на молодь.

Абібула правив сусїдам про чудо.

Бліде обличя сьвітилось у нього, немов при місяцї, а очи горіли від згадки.

— Холодний вітер повіяв. Страх обняв душу... сила Аллаха спустилась із неба... підняла біле рядно і встав на ноги калїка...

— Тц... тц... — цмокали правовірні та хитали побожно чалмами.

— Дозвольте менї перерізати медом ваші слова, — ввічливо звернув ся до нього якийсь

Digitized by Google

молодик із другого гурту. — Ви кажете — чудо. От я живу на сьвітї вже скільки лїт, а чуда не бачив... Тай нїхто з нас не чув про чуда. Чи тільки дервіші можуть бачити чудо?

— Дивно менї, — озвався Абібула. — Який ти мусулманин, коли в чуда не вірш? А хіба-ж не було так, що Магомет прилюдно розколов місяць на дві половини? Хіба не розмовляв пророк із ящірками, або не промовив до нього з миски вже спечений баранчик?

— Га-га! коли се було! Тепер не ті часи. Щось не трапляють ся чуда.

— У Бога все можливе...

— Алла їкбер! — зітхнув Сулейман.

Розмова починала усїх цїкавити. Очи в старих блищали у хмарі диму, а пози немов набрались руху. Молодь почала осьміхатись. Навіть Бекір покинув сантер і настобурчив великі вуха.

— Гей ви, невірні, — гукав Абібула. — Ви хочете чуда, коли ви наскрізь зопсовані, немов червиве яблуко. Ви єднаєтесь із невірними, з ґяурами... переймаєте їхнї звичаї й їхнї думки... Ми були сильні, поки держались окремо, поки йшли за пророком... О, вірні, казав, пророк, єднайтесь тільки поміж собою... Ви любите невірних, а вони вас не люблять... Коли вам добре, вони засмучені, коли вам зле — вони радїють...

— Неправда, вони великий народ, вони сильнїщі від нас, бо розум у них дужчий, менш забобонів... Вони осьвічені... Годї цурати ся їх, нам треба в них узяти все, що мають краще... иньші часи настали...

Підняв ся з за стола якийсь правовірний, здоровий, як бик, насунув на голену голову шапку і стукнув люлькою у стіл.

— А я кажу — розпуста! — гукнув він на всю кавярню. Ви пете горілку... Забули Бога.. мечети пустують, скрізь бейнамази...

Digitized by Google

Очи в нього лізли на лоб й обличя налилось кровю.

Усі схвилювались. Мертві фігури хаджі ворухнулись по софах і перестали пахкати з люльок. Молодь була обурена. Усі кричали.

— Ви темні... ваші мулли і ваші дервіші! — гукали одні.

— А ви ґяури!..

— Ви держите нарід у темноті, а ми бажаєм розвою...

— Дозвольте, дозвольте! я хочу спитати, — скрикнув один молодик. Заворушив тонкими вусами й лукаво підморгнув оком. — Скажіть менї, чи правда, що хто почав як злодій, скінчить як дервіш?

Розлїг ся сьміх... Бекір звищав і ляснув себе по стегнах.

— Ч-чорт його знає...

Хаджі обурились.

В Абібули тремтїли руки й білі уста безгучно ворушились.

— Стійте, стійте, чого ви сваритесь! я краще розкажу вам одну історію — гукнув Рустем.

— Кажи! кажи!..

Се зразу втишило галас. Усі любили послухати казку. Хто встав, знов сїв на місце. Забряжчали посудою, засербали каву й запахкали з люльок. Дим зняв ся під стелю. Мекка й Медіна заграли вогнями. Правда, хаджі були ще лихі; недобрий вогник не згас іще в їх очах. Ну, що той грішник розкаже?

— Рустемові дав хтось стілець. Він сїв, обтер вуста, поправив фез і, злегка погойдуючись, почав:

— Ну, слухайте-ж... У ті давні часи, коли казкам іще йняли віри, як правдї, коли верблюди були ще блохами, черепахи й жаби лїтали у повітрі, а мінарети схилялись до річки, щоб напи-

Digitized by Google

тись води, був собі один анатолійський шейх. І трапилось так, що треба було когось послати йому в далеку дорогу у пильній справі. Кличе він до себе старого дервіша, дає йому свого любимого осла і каже: „Їдь, брате“. Поїхав дервіш і опинив ся швидко в пустині. Їде і все собі думає, як би йому краще доглянути осла. Бо той осел та був любимчик шейхів. Як схудне, або заслабне в дорозї, шейх буде гнївати ся. То-ж дервіш не їсть сам, не пє, а доглядає осла. Поїть його з міхів, годує, жалує. Де важко їхати, пісок глибокий — злазить із осла, йде пішки. Щоб скучно не було ослови — з ним розмовляє. Все дума догодить шейхови і його любимчику. Себе не жалує. Стане на ніч під пальмами, всю ніч не спить — усе пасе ослика. Тільки про те й думав старий. Та як не глядів, як не старав ся — сталась пригода: заслаб осел у пустині тай здох. Лежить на жовтім піску, витягнув ноги, вишкірив зуби, а волохатий живіт — так як гора. Сїв над ним дервіш тай плаче: ну, як я з'явлю ся перед шейхові очи? Що йому скажу? Чи я-ж не беріг його, мов рідного батька, як власну дитину, не поїв, не годував, не жалував? Не повірить шейх, скаже, що я в тому винен. Тай справдї хороший був ослик, людяний, смирний, слухняний. Жалко скотину, так жалко, мов брата. Плаче невтїшно дервіш, лле сльози на жовтий пісок, ридає. Не їсть, не пє, не шукає розваги. Аж ніч настала. Зійшли великі зорі, блищить, як срібло, пісок, білїють далекі горби... Сидить на піску дервіш у великій розпуцї, а коло нього чорнїє тїло осла, немов нечисте сумлїня. Уже й сонце сходить, день настає. Бачить наш дервіш, що нїщо не поможе, біди не поправиш. Випорпав яму, поклав осла, засипав піском, сїв над могилою й плаче. Плаче й не може спинити слїз, що так і ллють ся на гарячий пісок. Коли так згодом надходить

Digitized by Google

якийсь караван. Ревуть верблюди, летить хмара піску, мотають ся горби верблюжі. Побачив отаман, що щось чорніє в пустині, спинив караван. Підходить, аж там сидить білобородий дервіш над сьвіжою могилою й плаче. Вклонив ся отаман. „Чого так плачеш невтішно, старче?“ — питає. — Як же не плакать, ефендім, як не вбиватись... Умер... Ще вчора живий був, здоровий, а нині лежить, захований в землю... — Й заплакав сильніще, бо людський голос витиснув із серця рясніші сльози. — „Не плач, чоловіче божий... потіш ся. Усе живуще має однакову долю, все, що живе — мусить врешті померти“... потішає отаман. — Підійшли купці із каравану, роздїлили горе старого, потішили ласкавим словом, а врешті проказали молитву над гробом, хто кинув грошї на сьвіжу могилу, хто хлїба для старця — й поїхали далї. А дервіш усе сидить на тому-ж місцї, сумний, невтішний, не знає, як повернути до шейха, занести вістку про нещасну долю осла. Уже й другий караван надходив. Питають, що сталось. — Ой, поховав... відказує дервіш... от тільки сьогодня піском засипав... І показав рукою на сьвіжу могилу, говорити не може за слїзми та жалем...

Рустем урвав і обвів слухачів оком. Усї були скуплені та зацїкавлені. Чорна кава стигла у філїжанках, синї струмочки диму лїниво здіймались із люльок і причаїв ся жар у печі під сивою шапкою попелу. Бекірові очи горіли, як дві жаринки, червоні вуха сьвітились, як місяць на сходї.

— Ну, — почав знову Рустем, — побачили ті, що на могилї грошї, десь певно не дурно люде їх наскидали, поклали й свою частину до купи, наскидали старому харчів, лишив хтось рушник, щоб бідний дервіш у пустині міг до намазу умити руки, й подались у свою дорогу. А дервіш лишив ся. Сидїв він день, сидїв він другий у глибокій

Digitized by Google

жалобі, в кінці заспокоїв ся трохи і думки обсїли стару його голову. — Чи варто вертатись до шейха? Тай із чим вертатись? Дїла не справив, осел пропав... Тільки розсердить щейха. Чи не краще лишитись на місцї? Тут не погано. І гроші складають, харчі йому звозять. Є з чого жити. Хай шейх подума, що він збився десь із дороги, пропав. Подумав дервіш, подумав — та залишив ся. А тим часом пішла по сьвітах чутка, що у пустині сидить над могилою сьвятого убогий дервіш і плаче з горя, а та могила й сьвятий новітнїй роблять великі чуда. Слабим вертає здоровля, сумних потїшає, навіть мертвим дарує житя. Почали звідусюди з'їздитись люде, почались молитви над ослячим гробом і справдї дїялись чуда. Дервіш зібрав грошей силу силенну і забагатїв. Збудував над могилою красне тюрбе́, укрив могилу дорогим оксамітом. Ба, незабаром і сам став відомим шейхом, поставив теке́, прийняв дервішів та вславив ся врешті ще більше, аніж той шейх, якого покинув...

Рустем мусїв спинитись. Мертві фіґури хаджі заворушились; якийсь невиразний гомін розлїг ся в каварнї. Люльки задиміли, як димарі, а чорні очи спахнули, як вовчі.

Та, раз почав, треба кінчати. Рустем вів далї.

— Минуло так щось кілька років. От раз їде той старий шейх, в якого колись пропав осел та дервіш. Старий уже, аж білий. Навколо його прості дервіші. Бачить, стоїть у пустині теке́ й пишне тюрбе́. Захотїлось йому перепочити у брата шейха, та поклонитись могилї сьвятого. Завернув, уходить, віддав „селя́м", вклонивсь могилї — коли зирк, а перед ним його давний дервіш, що пропав колись без вісти у дорозї. — „Ти що тут робиш? — здивував ся він. Ти чому не вернув ся до мене? — Ой, шейху ясний, я все розкажу, ходім тільки

Digitized by Google

звідси до мене в господу. — Завів до себе, посадив на почесному місці і розказав усе, як було. Як пропав у дорозі осел, як він сумував та бояв ся вернутись до дому, як люде скидали гроші та молились на могилї покійного. — Я їм забув сказати, що поховав там твого осла. Ну, як почали давати гроші, я й подумав: нехай дають... А отсе незабаром я збирав ся їхати до тебе з подарунками, бажав покаятись. Та одно мене мучило тільки, отче сьвятий: як тобі скажу, що люде молились на могилї осла? — мало не плакав дервіш. — Тоді старий шейх осьміхнув ся у білу бороду, поклав свою руку на руку дервіша, наблизивсь до його вуха й лагідно мовив: — „Не турбуйсь, брате, хай тобі стане відомим, що під нашим славним тюрбе похований дїд сього осла".

— Ха-ха-ха! — вибухла молодь голосним сьміхом. Але в той регіт увілялось щось грізне, негармонїйне, немов далекій грім. Наче хмара нависла у каварнї. Посуда враз брязнула, стукнули люльки об стіл, обличя скривились із гнїву. Щось лиховісне було у гарячім повітрі каварнї і навіть Мекка й Медіна злорадо заграли вогнями. От-от щось буде. Се всї почували.

Високий Татарин, здоровий як бик, витріщив очи й поводив ними навколо, немов збирав по обличях ужинок гнїву. Урештї скочив. Зірвав із голови шапку і гримнув нею об землю.

— Собака!

Той крик захриплого горла покрив загальний регіт та ґвалт.

Рустем звів ся на ноги.

— Чого вчепив ся? Не хочеш слухать — не слухай...

— Він так розказав, як стоїть у казцї! — кричала молодь.

— Брехун! ґяур! грішник! — хрипіли старші.

Digitized by Google

Усї схопились, щоб зупинити бійку. Та було пізно. Татарин стояв уже перед Рустемом, сердитий, роз'юшений. Його голова, голена й кругла, немов кавун, здіймалась над усїми, а жили на вязах були напружені й грубі, наче мотузки.

— Ґяуре, вигнаний батьком! — кричав Татарин. — Ти зважив ся сьміятись із правої віри, із наших сьвятих!..

— Геть! — скрикнув Рустем і схопив у руки стілець.

Кров зашуміла йому в голові. Він уже добре не тямив, що було далї. Знав тільки, що його бють і що він бє. Не чув круг себе крику, не бачив грізних очей, лїз просто на ніж, сліпий, спянїлий — з одним бажаням перемогти.

— Тут ріжуть! убивають! — кричали в каварнї, і бігли на крик той із вулицї люде.

Трудно було протиснутись. Під натовпом люду тріщали столи, звенїло скло. Одні намагали ся спинити бійку, а другі рвали ся до бою. На силу розборонили.

Блїдий, розхрістаний Рустем ледве стояв. Він хотїв врештї вийти з каварнї. Зробив кілька кроків, хитнув ся і раптом схопивсь за бік. По пальцях спливала кров.

— Кров! Забили людину! — крикнув.

Бекір із цїкавістю й жахом дививсь Рустемови в очи.

— Швидче до дому... — прохав Рустем.

Кинулись кликати фіякра... По чорній вулицї розлїг ся крик... Заторохтїли колеса... З червоних вікон летїв у пітьму ґвалт і метушились у каварнї люде, як на пожежі...

Тихо поплив фіякер із Рустемом кривими вулицями. Чорні доми лежать із обох боків, як скелї... Немов не город, а річка, темна, глибока... Пливе по нїй човен... пливуть мінарети, мов білі щогли... хвилї гойдають Рустема... скачуть, як

Digitized by Google

у танцї, зорі, ростуть, зникають... Так чудно, так дивно... Чи сон — чи дїйсність? Рустем не міг розібрати...

Джіафера не було в дома, коли привезли Рустема. Він почув сьогодня неприємну новину: ефенді Мустафа з певних джерел дізнав ся, що Рустемови не дадуть школи, бо вважають його небезпечним — і переказав про се Джіаферови. Джіафер дуже стурбував ся і пішов трохи пройтись та обдумати на самотї, як би про се сказати приятелеви, щоб не дуже його засмутити. Повернувши до дому, він здивував ся, коли побачив у хатї незвичайний рух та чужих людей. Бекір сидїв карячки біля дверей і дививсь наляканими очима на відомого у городї лїкаря, що нахилився над Рустемовим ліжком. Якийсь Татарин бігав по хатї, носив щось, переставляв. Що стало ся? Бекір зараз схопив ся на ноги і почав жваво оповідати пригоду, вимахував руками, запинавсь і без перестанку повторяв своє любиме „ч-чорт його знає". Джіафер на силу розібрав.

Караїм — лїкар врешті скінчив роботу і повернув до Джіафера своє бліде обличя, ледве помітне з під шапки кучерів.

— Нїчого, нїчого, за два тижнї хоч весїля гуляй — хай останнє упаде на твою голову, як у вас кажуть, — кисло шуткував лїкар, і кутики уст не піднїмались в його, а опускались.

З ліжка осьміхав ся блїдий Рустем.

— Ну, конче треба було когось дратувати, — підійшов із докором до його захмарений Джіафер.

— Е, пусте! лїкар каже, що ніж залїз неглибоко. Менї нїчого.

Digitized by Google

— Ах, Рустем! молодець, їй Богу! — підбіг Бекір. — Коли-б ти бачив, як він його бив... Стільцем... по голові...

Очи в Бекіра засяли від захвату і він зробив руками рух, немов збирався розколоти Джіаферові голову.

Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він упер ся, як цап, і лишився на ніч. Скулив ся долї біля порога і що хвилини скакував — заспаний, наляканий і тороплений, хоч його поміч не була потрібна.

Рустем поправляв ся. Його відвідували товариші, галасливий жвавий гурток, який уважав рану Рустемову почесною, бо він дістав її у боротьбі із забобонами. Кричали, сьміялись, накурювали у хатї і дратували Рустемові нерви. Бекір користувавсь із кожної вільної хвилини і приносив слабому сьвіжі новини з вулицї, підслухані розмови, дрібні події дрібного житя крамарів і кумедно показував, як муллн перебирають чотки, а тим часом винюхують, що в кого є, щоб узять десятину. Муллів і дервішів він зразу зненавидів.

Раз над вечір, коли Рустем міг уже сидіти на ліжку, до його прийшов несподіваний гість — дядько Абдулá, грубий, дихавичний, старий хаджі. Рустем мало знав дядька, бо мулла Смаіл не у великій згоді жив досі з братом.

Хаджі Абдула довго мовчав, відсапував та гладив долонями бороду.

Старий почав жалїтись на недуги і старість, а потому звів свою мову на розпусту і зневіря сучасної молодї. Як краєть ся батьківське серце, коли у правовірній родинї шайтан посіє незгоду! Батько кінчає свій вік, а син починає. Синови легше скоритись. Так навчає пророк і так повинно бути. Бідний мулла Смаіл! Він схуд і що дня мие сльозами бороду. Він радо простяг би руки до грішного сина, коли-б той прийшов до

Digitized by Google

нього із чистим серцем. Хаджі Абдула сапав, харкав, плював і зовсім утомив ся від довгої промови.

Його слова зворушили Рустема. Жаль стало батька. Він щире хотів би знов поєднати ся з ним, та як? Якою ціною? Що треба зробити?

Хаджі Абдула мав уже готові умови.

— Залиши свої думки. Покинь небезпечну роботу і своє товариство, і батько забуде все давне.

Рустем замотав головою.

Ні, він сього не може зробити й не зробить. Він міг би вернутись, коли-б батько приняв його таким, яким він є.

Хаджі Абдула з тим і пішов.

Даремне тільки трудив свої старі кости та важке тїло.

Рустем лишив ся сам. День гас і вікна сїріли. Хата швидко сповнялась мягкими вечірними тїнями. Після важкої розмови про батька, Рустем почув себе краще. Немов щось важке, дошкульне щось скинув із плечей, наче вирізав із серця болячку. Тепер усе ясне. Чув, що стояв досї на роздорожі і врешті вибрав шлях. Думки зробились ясні і осьвітили розлоге поле житя, з його тернами, камінням та будяками, але разом й з цїлющою водою, яку він сподївавсь роздобути, щоб полить те сухе поле. Надії, як глибокі підземні джерела, прохались на сьвіт, і серце від них тремтїло. Коли-б не отся досадна рана, він зняв ся-б, як стій, і пішов на роботу, велику, важку, солодку роботу. Почував у собі сили. Забув навіть Мірєм — і коли врешті згадав про неї, йому соромно стало. Як він міг віддїлити її від своїх кращих надій? Хіба вони не разом будуть усе житя, у горі і в щастї, і спільній роботї?

Digitized by Google

Минали дні. Тремтячими, безсилими ногами Рустем ходив уже по хаті. Його дратувало, що не мав звістки від Мірем. Чом не напише хоч кілька слів? Правда, їй трудно, а все-ж.. Чи не дістала його листів? Невже Айше загубила, або хто перейняв? Недобра, вона-ж певно чула, що стало ся з ним. Як би дізнатись, що з нею? Єдиний спосіб — Айше, але й тої не видко. Рустем ні з ким не ділив ся своїм щастям, навіть Джіафер, найщиріший приятель його, нічого не відав про те. Хіба попрохать Джіафера, щоб покликав Айше!..

Джіафер розшукав таки Рустемову небогу. Вона клялась й божилась, що передала Мірем усї листи, але та нїчого їй не давала. Щож сталось? Чи здорова вона? Здорова. Чи не плаче? Нї. Така, як завжди. Чом же не пише? Айше визала плечима і витріщала очи. Рустем заходив у голову, не спав по ночах і турбував ся. Ходив сердитий, роздратований і сварив ся із Джіафером.

Коли-ж за кілька день знов прибігла Айше і всунула в руки сїрий клаптик паперу, іще теплий від пробуваня попід халатом, на грудях, руки у нього тремтїли так, що він роздер цїдулку й забув про небогу. Айше надулась і довго стояла в куточку, здивована й ображена.

„Багацько слїз виляли мої очи, — читав Рустем, — коли я почула, що тебе мало не убили. Я зразу хотїла бігти до тебе, та Аллах у час послав менї розум і за те що дня молюсь і дякую його. З того вийшло-б погане для обох нас. Айше казала, що тобі краще, що ти вже ходиш — й за се дякую Бога. А він міг би тяжче скарати тебе за твоє глузованя з нашої віри. Ти до мене писав, а я збиралась довго, не знала, що сказати. Наслав Аллах на мою бідну голову думи, а я билась у них, як павук у тенетах. Важка

голова стала, а серце ще важче. Побила посуду, як несла батькови каву, спалила пілав, помагаючи матери, і не було що їсти в той день. Мати побила, а я не винна: все через думи. По ночах теж думаю — чи були-б ми з тобою щасливі? Чи благословив би Аллах шлюб наш проти волї батьків наших? Я знаю, вони не так думають, як ми... та вони ще живі, а пророк сказав: спусти перед ними крило твоєї покори, слухай ся їх. Ти пишеш, Рустеме, про новий сьвіт, обіцяєш показати його менї, — душа моя рветь ся до нього — та чи прийняло-б серце наше радість, коли-б упала на землю сльоза з батькового ока? Я довго думала, Рустеме, так довго, що лиця у мене запались, наче від посту, а руки втратили силу. Мої очи не знають сну й червоні від слїз. Аллах милосерний змилувавсь наді мною й сказав менї в серцї мойому: кріпись. Нехай Рустем піде до батька, упаде йому в ноги і скаже: мій гріх, моя покута. Тодї твоя буду на віки. Тодї виблагай у батька дозвіл побратись — і мій тато пристане на се. Такі думи вклав менї Бог у серце одної ночі — і я не сьмію зламати його слово. Коли-ж сього не зробиш — така моя доля. Кожній людинї до шиї Аллах привязав його птаху. Так каже пророк. Не пиши менї більше, не шукай стрічі. Я буду твоєю перед людьми й Богом, чесно, відкрито, як у людей. Прости, Рустеме, за ті необачні слова, що я досї писала й говорила. Шайтан замутив тодї мій розум. Твоя нещасна Мірєм".

Перше, що почув Рустем, скінчивши листа, був гнїв. Шалений, непереможний і дикий.

Так ось яке те коханя?

Так ось що виросло з зерна, що він посїяв у чисту душу!

А, значить, пута темноти сильнїщі від сьвітла?.. Буряни швидче ростуть аніж колос?

Кров бухала в голову і гнів розривав йому серце.

Вона!.. Вона теж хоче, щоб він у поросї скрухи схилив своє чоло під ноги! Щоб зрадив усе найдорожче, що виносив у серцї? Все найяснїйше — волю, надїї і міць перемоги?

Й за те він дістане добру хазяйку і покірливу жінку?

Так ось же!

Роздер сірий папірчик на дрібні шматочки і кинув до долу. Мов дер своє серце.

Впали шматочки на поміст, тихо, поволї, мов перший сніг.

Дивив ся.

— Що вона пише? Що написала?

Почав збирати шматочки, складати до купи. Руки тремтїли, гнів спливав жалем.

Складав базгранину, злучав кривульки, мов дикі колючки, що ранили серце.

Читав і плакав.

З жорстокого слова хтїв видушити краплю надїї, бив камінь об серце, щоб викресати іскру.

А може... А може бурян не розріс ся, може ще можна виполоти хопту. Сам винен... давно не бачив... ота пригода — дурна, непотрібна...

І сїв писати. Благав зустрічі, хвилини, хоч слова...

Тут гинуло в нього не лиш коханя, а ґрунт під ногами... тут гасло сьвітло, яке так трудно було добути.

Скінчив. Вийшов на вулицю.

Де-б могла бути Айше?..

Блїдий, непевним кроком, блукав по вулицях, шукав. Стрічні хаджі відвертались від нього, немов жахались грішника. Закупив по дорозї мало не цїлу крамницю, щоб ублагати Айше. Де-б вона могла бути?

Digitized by Google

Знайшов урешті під мостом, біля фонтану, коли сповняла кухоль водою. Впхав їй до рук солодкі пакунки, благав, щоб зараз бігла. Стежив, як ніс ся жовтий халатик поміж домами, бажав, щоб швидче щез із очей блискучий фез, на якому зірками грало вечірне сонце. Стояв на місці, і серце билось у нього трівожно. Дітвора біля нього крутилась — червоні фези, квітчасті халати, аж в очах рябіло. Ганяли зграї собак, голодних, худих, сердитих. Білі мури рожевіли на сонці, летів по дорозі рожевий пил і тихо дзюрчала вода фонтану. Спішили байдужі люде, торохтіли вози по каменистій дорозі і тихо, як привиди, пливли по під стінами білі жінки. Життя точилось своєю чергою і мов тікали від нього в гору стрункі мінарети, що підпирали блакітну баню, як мармурові кольони.

Рустем чекав. Кожна хвилина здавалась за цілі роки. Та ось!.. Ну, врешті. Біжить Айше, як золота кулька й червоні кіски женуть ся за нею, немов проміня. Засапана, очи горять. Прибігла і вткнула Рустемові у руки назад його лист...

Мірем не прийняла... не хоче.

Ага! не прийняла? Ну, добре... ну, дуже добре. Рустем хоче сьміятись. Значить, мури міцні ще... Ті, що він думав звалити... Стоять, рожевіють, немов невинні, немов сьміють ся. Що-ж, добре. Нехай сьміють ся. Ще прийде день, що стануть із них лиш купи грузу. Коли не зможуть більше держати в тіни людські оселі, заступати сьвіт сонця... А тепер — хай рожевіють... хай висисають кров серця... Холодні, бездушні, прокляті!..

Рустем зняв руку, гнівний, ображений і мов живій істоті грозив мурам...

Digitized by Google

А дїти крутились біля Рустема, сьміялись і щебетали:

— Афуз! афуз!.. Він сам до себе говорить!..

. . . . . .

— Джіафере!

— Що скажеш, Рустеме?

— Я хочу звідси тїкати...

— Як звідси?

— З Бахчисараю. Менї тут тїсно. Я тут не можу. Хочу прохати, щоб менї швидче дали мектеб на селї...

— Чого поїдеш? Не їдь...

— Не їхать? Чому?

— Ну, бачиш, ти вже тепер здоровший, хоч ходиш такий похмурий, немов не знать що стало ся. Я досї мовчав, а тепер мушу сказати: тобі не дадуть мектебу. Тобі вже навіть відмовлено. Останнї події тобі нашкодили. Всї, що у нас мають силу, що уважають себе цьвітом народу — всї проти тебе. Вони кричать на роздорожях, що ти небезпечний. Навіть сам муфтій[1]) уже знає про тебе.

— І тут стїна. Знов мур став на дорозї...

— Що кажеш?

— Я кажу, що в нас куди не піткнеш ся, наскочиш на мур. Загородили муром від сьвіта жінку, склали стїну забобонів, і мур темноти стоїть міцний ще, немов фортеца. А ти розбивай собі голову об ті мури, трощи своє щастя...

— Ну, знаєш, ти вже занадто. Ти-ж сам казав недавно, що мури пощербились. Май ясне

---

[1]) Найвища духовна особа у мусулман.

Digitized by Google

серце і не сумуй. Невже ти не будеш сьміятись із того, що мулли у мечетах кленуть тебе перед народом? Он іще недавно у джумі-джамі, у соборнім мечеті, хатїп рівняв тебе з вовком, що краде вівці з кошари. Та то байдуже. Ти знаєш приказку: перше, ніж запалає вогонь, мусить вибухнути сїрий дим...

Рустем ходив по хатї, повісив голову і тїни вкрили його обличя.

Замовк Джіафер.

Так трудно... так тяжко... Ідеш вперед, як у тернах, що рвуть твоє тїло... За кожний здобуток платиш цїною крови... Простуєш до сьвітла — і замість його стрічаєш вогник, дрібний, мінливий, як у багні... блимне, сховаєть ся, засьвітить знову — і згасне. Як Мірем... Ах, годї, забути, не згадувати краще... Забігти, кудись далеко, забути, загоїти болячку... Як зьвір, що тїка до нори й зализує там тяжкі свої рани...

— Поїду...

— Куди?

— А, сьвіт за очи... Аби лиш звідси...

— А наше дїло? А товариство?

— Вас тут багато...

— Стидайсь, Рустеме...

— Стидатись? Ха-ха! Хай тим буде стидно, що... Ах, ти не знаєш... Ти нїчого не знаєш... Коли ти садиш зерно... розумієш, коли ти в потї чола скопаєш ґрунт, вкладеш у нього зерно, поллєш гірками... коли дочекаєш ся врештї стебла і сповниш надїєю серце... і от тодї, розумієш, за одну нїч виросте пишний бурян, заглушить стебло і коли прийдеш на сходї сонця — застанеш лиш мертве бадиля, — а! ти знаєш, яка тодї пустка у серцї?..

Очи в Рустема блищали, губи тремтїли, він мало не плакав.

Digitized by Google

— Поїду... Кажи, що стидно, кажи, що хочеш, а я не можу...

Він бігав по хаті і серед тиші лунали кроки, гучно й трівожно...

Раптом стукнули двері.

— Хто там?

То був Бекір.

Влетів у хату якийсь не свій, червоний, радісний і засоромлений. Щось хотів казати і не знаходив слів. Став біля дверей і дивився на Рустема.

Рустем зупинив ся.

— Чого ти, Бекіре?

Тоді Бекір зважився. Підбіг до Рустема й хвилюючись та заїкаючись, почав кидати слова, швидко, безладно:

— Ч-чорт його знає... Ти не ходи у каварню... Плюнь на ефенді Мухтара. Він каже... Я кажу: за що? Він каже: мені не треба такого слуги. Рустем гяур, невірний... На, каже, неси йому гроші, що заробив у мене... бачити, каже, не хочу... Ах ти собаче вухо... Ах ти копиця гною!.. Так мені, знаєш, кров й вдарила в очи. Ч-чорт його знає... Я йому кинув гроші до долу: неси собі сам. Я більше у тебе не служу, бо й я таких думок, як і Рустем!..

— Як ти сказав?

— Я кажу: я таких думок, як і Рустем, хай тебе вхопить шайтан із твоїм багацтвом!..

Вуха в Бекіра палали як жар, голос тремтів від обуреня і в очах стали сльози.

Рустем не вірив. Чи-ж може бути?

— Ти таких думок, як я? Ти так сказав йому в очи? Плюнув у лице? Ти втратив службу і все через мене? Ей, слухай, ти!..

Рустем ухопив Бекіра за плечі і дивився йому в очи, немов не вірив, що сьому правда.

— А щож твій Стамбул? Ти-ж не зібрав іще грошей? Як ти поїдеш?

Бекір мотнув головою й зневажливо цмокнув.

— Ч-чорт його знає!.. Я не поїду. От ти-ж не їдеш... і Джіафер. Я буду з вами... Ч-чорт його знає — менї з вами найкраще...

Очи в його стали ще більші і блищали від слїз.

Рустем тремтїв. Чув, що війшло щось у груди, велике, радісне, тепле — і било в серце, як хвиля...

— Джіафере, ти чуєш? Ти чуєш, Джіафере? — гукав. — Він таких думок, як ми... Він наш. Покинув службу лиш через мене, він став за мене, тодї як другі... Ти чуєш?

— Джіафер осьміхав ся.

— Ну, от бачиш, зерно не все гине, не скрізь його глушить бурян. Та що тобі з того: ти-ж однаково їдеш... Бекір підвів на Рустема здивовані очи.

Тодї Рустем ухопив Бекіра за плечі і показуючи на Джіафера скрикнув:

— А ти йому не вір... чуєш, не вір йому... Я нїкуди не їду...

І коли так стояли всї три, схвильовані і радісні, у вікна з надвору прилинув спів.

Жалібний, дикий, розпучливий спів мінаретів.

Він линув під небо, падав на землю, бив ся між горами, і плакав, і кликав усїх правовірних прийти до Аллаха, благати ратунку...

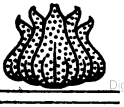

Digitized by Google

Зміст.

	СТОРОНА
Цьвіт яблуні	1— 10
Дорогою ціною	11— 83
Fata morgana	84—117
У грішний сьвіт	118—133
Під мінаретами	134—188

Digitized by Google

Digitized by Google

Оповістка.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки:

В першій серії:

		Ціна в короновій вал.
1.	**С. Ковалів.** Дезертир і иньші оповідання . . .	1·60 К.
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60 „
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповідання .	1·40 „
4.	**Гю де Мопасан.** Дика пані і иньші оповідання	1·30 „
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповідання	1·40 „
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповідання .	1·60 „
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20 „
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезиї . . .	1·60 „
9.	**С. Ковалів.** Громадські промисловці, опов. .	1·60 „
10.	**Уілліям Шекспір.** Гамлет, принц данський	1·80 „
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповідання .	1·40 „
12.	**Богдан Лепкий.** З життя. Оповідання.	1·20 „
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60 „
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60 „
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гостроха	1·40 „
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40 „
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20 „
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60 „
19.	**К. Гуцков.** Уріель Акоста	1·40 „
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80 „
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60 „
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90 „
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60 „
24.	**М. Коцюбинський.** По людському, ...	2·00 „
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00 „
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60 „
27.	**У. Шекспір.** Юлій Цезар	1·60 „
28.	**Л. Толстой.** Відродженє, (3 томи)	3·60 „
29.	**К. Гавлічек-Боровский.** Вибір поезий. . .	1·60 „
30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина	1·80 „
31.	**І. Франко.** Коваль Бассім	1·60 „
32.	**У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра	1·80 „
33.	**Е. Тимченко.** Калевала.	3·00 „
34.	**О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповідання .	1·40 „
35.	**У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля . . .	1·60 „
36.	**Іван Франко.** Сім казок, новелї	1·40 „
37.	**Сидір Воробкевич.** Над Прутом, поезиї . .	1·60 „
38.	**Уілліям Шекспір.** Ромео і Джульєта. . .	1·80 „
39.	**К. Сроковський.** Оповідання	1·40 „
40.	**А. Кримський.** Пальмове гилля, (3·00) . .	2·00 „
41.	**О. Кониський.** Молодий вік Макс. Одинця .	2·00 „
42.	**Гю де Мопасан.** Горля і иньші оповіданя .	1·30 „
43.	**В. Кравченко.** Буденне життя. Оповіданя . .	2·00 „
44.	**Уілліям Шекспір.** Король Лір	1·80 „

Digitized by Google

45. **Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість . . . 3·00 К.
46. **Г. Гайне.** Подорож на Гарц . . . . . 1·20 „
47. **І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр. 1·60 „
48. **У. Шекспір.** Міра за міру. . . . . 1·40 „
49. **М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. опов. . . 2·00 „
50. **О. Стороженко.** Марко проклятий, поема . . 1·40 „
51. **С. Ковалів** Риболови. . . . . 2·00 „
52. **Марко Вовчок.** Народні оповідання. т. І. (1·60) 2·00 „
53. **П. Мирний.** Серед степів. Оповідання . . . . 3·00 „
54. **Е. Ярошинська.** Перекиньчики . . . . . 2·60 „
55. **В. Винниченко.** Повісти й оповід. . . . . 3·00 „
56. **Л. Мартович.** Хитрий Панько . . . . . 1·50 „
57. **В. Вересаєв.** Записки лїкаря . . . . . 3·00 „
58. **М. Вовчок** Народні оповідання Т. ІІ. (1.60) . 2·00 „
59. **М. Горький.** Мальва і инші опов . . . . . 2·50 „
60. **М. Дерлиця.** Композитор і инші опов. . . . 2·00 „
61. **Ю. Заєр.** Легенди. . . . . 2·40 „
62. **А. Чехов.** Зморa і инь. опов. . . . . 2·40 „
63. **Н. Кобринська.** Язя і Катруся та инь. опов. 1·80 „
64. **Д. Лукіянович.** Від кривди, повість . . . . 2.00 „
65. **А Чайковский.** Оповідання. . . . . 2·00 „
66. **Марко Вовчок.** Народні оповідання т. ІІІ. . 3·80 „
67—68. **І. Левицький.** Хмари. . . . . 4·80 „
69—70. **Е. Золя.** Жерміналь . . . . . 6 00 „
71. **О. Маковей.** Оповідання . . . . . 3·00 „
72. **І. Франко.** На лонї природи. . . . . 3·60 „
73. **Кароль Кавцкі.** Народність і її початки (0 60) 1·00 „
74. **Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах. . . . (0·50) 0·90 „
75. **Фр. Енґельс.** Початки родини,. . . (1·50) 1·90 „
76. **Ш. Сеньобо.** Австрия в XIX столїтю (0·80) 1·20 „
77. **В. Будзиновський.** Хлопська посїлість (2·00) 2·40 „
78. **К. Флямаріон.** Про небо . . . . . (2·00) 2·40 „
79. **М. Драгоманів.** Переписка (вичерпано) . . . 1·80 „
80. **С. Степняк.** Підземна Росия . . . . . (3·00) 3·40 „
81. **Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах (1·00) 1·40 „
82. **Г. Тен.** Фільософія штуки . . . . . (1·00) 1·40 „
83. **Дж. Інґрем.** Історія політ. економії . . . . 4·00 „
84. **Е. Феррієр.** Дарвінїзм. . . . . (1·30) 1·70 „
85. **Й. Конрад.** Національна економія . . . . . 2·30 „
86. **В. Стефаник.** Моє слово, оповідання . . . . . 4·00 „
87. **Масперо.** Історія старинних народів т. І. (друкуєть ся)
88. **М. Коцюбинський.** У грішний сьвіт. Оповідання 2·00 „

Приготовляють ся до друку або друкують ся: І. Франко, Boa Constrictor; Шірер, Історія Жидів; Б. Лепкий, Оповідання; В. Винниченко, Оповідання; Стороженко, Історія середновіч. літератур; Рамбо, Історія французької революції; Карєєв, Фільософія історії; Вундт, Проблєми фільософії.

Книжки під чч. 73—84 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Цифри в скобках подані за бромуровані примірники.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

HW 8C5Y M

Digitized by Google